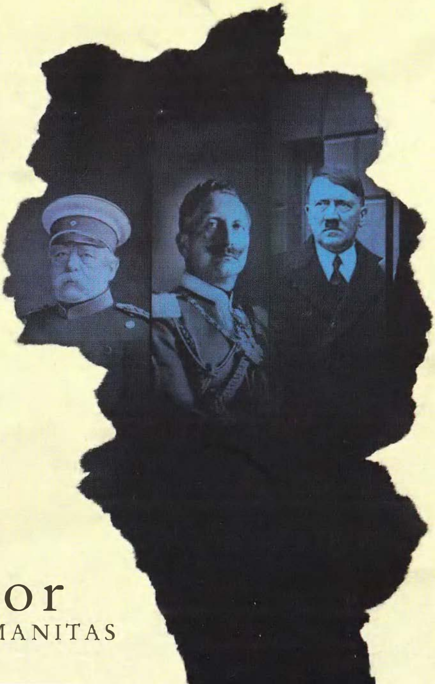
LUCIAN BOIA

TRAGEDIA GERMANIEI
1914–1945

seriile de Autor
HUMANITAS

Lucian Boia, născut în București la 1 februarie 1944, este profesor la Facultatea de Istorie a Universității din București. Opera sa, întinsă și variată, cuprinde numeroase titluri apărute în România și în Franța, precum și traduceri în engleză, germană și în alte limbi. Preocupat îndeosebi de istoria ideilor și a imaginarului, s-a remarcat atât prin lucrări teoretice privitoare la istorie (*Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr și ficțiune*) și la imaginar (*Pentru o istorie a imaginarului*), cât și prin investigarea consecventă a unei largi game de mitologii (de la viața extraterestră și sfârșitul lumii până la comunism, naționalism și democrație). A adus, de asemenea, noi interpretări privitoare la istoria Occidentului și la istoria Franței. În 1997, lucrarea sa *Istorie și mit în conștiința românească* a stârnit senzație și a rămas de atunci un punct de reper în redefinirea istoriei naționale.

LUCIAN
BOIA

TRAGEDIA GERMANIEI
1914–1945

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Cătălin Strat
Coperta: Andrei Gamarț
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Andreea Stănescu
DTP: Emilia Ionașcu, Dan Dulgheru

Tipărit la „Accent Print" – Suceava

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BOIA, LUCIAN
Tragedia Germaniei: 1914-1945 / Lucian Boia. – București: Humanitas, 2010
ISBN 978-973-50-2775-9

94(430)

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30
C.P.C.E. – CP 14, București
e-mail: cpp@humanitas.ro
www.libhumanitas.ro

Către cititor

Nu trebuie căutat în cele ce urmează un studiu erudit şi nici o sinteză cuprinzătoare. Este un eseu, cu punct de plecare în lucrări şi interpretări recente. Scenariul propus de autor susţine o teză: aceea potrivit căreia derapajul nazist nu poate fi imputat vreunei „predispoziţii" germane, ci se prezintă ca rezultat al unei tragice înlănţuiri de evenimente.

Despre „excepția“ germană

În urma dezastrului nazist, istoria Germaniei a fost supusă unui drastic proces de reevaluare. O reevaluare, într-o primă fază, predominant negativă, cu umbra nazismului proiectată asupra întregului trecut german. Impregnată de autoritarism și militarism, naționalistă, rasistă și expansionistă, Germania s-ar fi angajat pe un drum care nu putea să o conducă decât spre Hitler și spre tot ce a urmat. Interpretare univocă pe care o întâlnim chiar la sfârșitul războiului într-o expunere de ansamblu a istoriei germane datorată britanicului Alan J.P. Taylor și, un deceniu și jumătate mai târziu, în sinteza, devenită clasică, privitoare la al Treilea Reich, scrisă de americanul William L. Shirer.[1] Istoricii germani conservatori s-au opus acestui proces de devalorizare: cazul, cu deosebire, al lui Gerhard Ritter, care n-a încetat să conteste filiația dintre Germania bismarckiană, respectiv wilhelmiană, și Reichul lui Hitler.[2] Culpabilizarea Germaniei s-a dovedit însă pe placul unei noi generații de istorici. „Lovitura“ istoriografică a dat-o în această privință Fritz Fischer, cu faimoasa sa carte publicată în 1961 privitoare la scopurile Germaniei în Primul Război Mondial.[3] Fischer detalia planurile expansioniste ale Germaniei și o considera principala vinovată pentru declanșarea conflagrației. Vina pentru

un singur război putea fi doar a lui Hitler; vina pentru două războaie devenea însă o vină a Germaniei, a unei Germanii care, de la un regim la altul, îşi perpetuase natura agresivă. Cartea lui Fischer – comentează istoricul Heinrich A. Winkler – „a avut efectul unei eliberări: ea a retras orice fundament ştiinţific versiunii naţional-germane tradiţionale, care nega orice responsabilitate specifică a Imperiului german în Primul Război Mondial. La al XXVI-lea congres al istoricilor germani, care a avut loc în octombrie 1964 în Berlinul occidental, teza lui Fischer s-a impus cu mare majoritate la capătul unor dezbateri animate".[4] „Efectul unei eliberări"! Germanii aveau satisfacţia de a se elibera de propriul trecut. Câştiga teren imaginea unei Germanii occidentale complet detaşate de fostul stat naţional german: un stat democratic nou, născut la „momentul zero" 1945. De aici şi atitudinea mai multor intelectuali care s-au opus oricărui gând de reîntregire a ţării. O Germanie scindată pe vecie le părea a fi atât o pedeapsă meritată pentru Auschwitz şi pentru celelalte rătăciri ale trecutului, cât şi o garanţie faţă de primejdia renaşterii statului naţional care făcuse atât rău de-a lungul scurtei sale existenţe. Din nefericire pentru ei, reunificarea din 1990 (şi tot comportamentul ulterior al Germaniei) le-a infirmat fără drept de apel opţiunea politică.

Într-un prim moment, perspectiva unei Germanii „întregi" renăscute a provocat un val de emoţie printre partenerii europeni. Margaret Thatcher, încă prim-ministru al Marii Britanii, s-a pronunţat pe şleau împotrivă. „I-am bătut de două ori, şi acum iată-i din nou", ar fi exclamat cu ciudă Doamna de Fier. Germania wilhelmiană, Germania

nazistă și Germania democratizată a lui Helmut Kohl tot Germania era până la urmă! Nici Franța, aliatul cel mai apropiat, prin președintele Mitterrand, bunul prieten al cancelarului Kohl, nu s-a arătat prea încântată. Desigur, nici vorbă nu putea fi de revenirea la frontierele din 1937. Dar chiar granițele din 1945, adică, simplu, alipirea Germaniei de Est, o țară, ca populație, de aproape patru ori mai mică decât Germania occidentală, puteau să pară o extindere îngrijorătoare. Germania redevenea țara cea mai mare și cea mai puternică din Europa. Aceeași țară care declanșase două războaie mondiale. Țara care aspirase să domine continentul. Și dacă acum, în sfârșit, acest proiect îi va reuși, nu prin război, ci prin mijloace pașnice, ca o consecință a superiorității ei demografice și economice? L-am auzit atunci pe un universitar italian (și nu era singurul care să-și facă asemenea griji) susținând necesitatea integrării Rusiei în Uniunea europeană, așadar o Europă până la Vladivostok. Argumentul avea greutate: ar fi fost singura soluție pentru ca Germania să nu domine din nou Europa. Slavă Domnului, există și o Rusie!

Între timp, spiritele s-au calmat. Germania a avut mari dificultăți în „asimilarea“ Germaniei de Est. Dinamica ei economică a scăzut considerabil; natalitatea e la un punct foarte jos, populația îmbătrânește, iar numărul locuitorilor scade de la un an la altul. În câteva decenii, dacă se mențin tendințele actuale, Franța, cu o natalitate în creștere, va ajunge să depășească Germania. Marja de superioritate demografică și economică de care încă dispune este departe de a-i putea asigura o poziție hegemonică în Europa, și cu atât mai puțin în lumea globalizată de astăzi. Dacă

se caută un candidat la hegemonie, ar trebui privit mai atent spre China, nicidecum spre Germania.

Pasiunile liniştindu-se în prezent, rămâne – ceea ce e mai puţin simplu – să se normalizeze şi trecutul. Se face simţită preocuparea de a pune capăt „excepţiei germane“: o Germanie „altfel“ decât celelalte naţiuni, motiv de orgoliu pentru germani până la 1945, motiv de inconfort după 1945. Până la reunificare, democraţia a fost marele mit fondator al Germaniei occidentale (de altfel, şi nu oricum, ci înscris chiar în numele ţării, şi al mai puţin democraticei Germanii Democrate). Redevenind un stat naţional, Germania îşi asumă însă inevitabil şi trecutul său de stat naţional. Şi e greu să pretinzi cuiva să suporte un trecut predominant negativ. Capitala ţării ar fi putut să rămână la Bonn. În mod semnificativ s-a reîntors însă la Berlin, vechea capitală a Reichului (din 1871 până în 1945). Dacă se va reclădi, cum arată proiectul, şi palatul regal şi imperial al Hohenzollernilor, demolat de regimul comunist, s-ar face încă un pas spre readucerea istoriei în prezent. Construirea unui amplu monument al Holocaustului în inima Berlinului stă mărturie faptului că recuperarea unui anume trecut nu poate să însemne neglijarea altui trecut, ci asumarea deopotrivă a tot ce-a fost. Reechilibrarea istoriei se anunţă însă o treabă anevoioasă: prea s-au adunat multe file la dosarul multiplelor „excepţii“ şi vinovăţii germane. Heinrich A. Winkler, unul dintre istoricii germani de renume, a publicat o masivă şi detaliată istorie politică a Germaniei în secolele XIX–XX; fidel liniei inaugurate de Fritz Fischer, nu găseşte mai nimic bun ţării sale până la 1945; după el, cheia „excepţiei“ o constituie deficitul

de democrație, societatea germană având de parcurs un drum lung și anevoios până să-și însușească valorile democratice de tip occidental.[5]

În afara Germaniei, evoluția interpretărilor se poate aprecia comparând cartea lui Shirer cu sinteza cea mai recentă asupra celui de-al Treilea Reich (și, dintre toate, cea mai documentată și mai echilibrată), aparținând istoricului britanic Richard J. Evans.[6] S-a terminat cu „inevitabilitatea" nazismului. Rămâne totuși, după Evans, o „predispoziție". Nu în sensul unor trăsături cu adevărat „excepționale". Toate caracteristicile „negative" ale Germaniei bismarckiene și wilhelmiene (autoritarism, expansionism, naționalism, rasism, antisemitism...) se regăsesc, în grade și combinații diferite, și în celelalte țări europene. „Excepția germană" ar consta în faptul că doar în Germania toți acești factori „sunt prezenți în același timp și cu aceeași intensitate".

Cea mai sensibilă reevaluare o întâlnim la câțiva dintre istoricii francezi ai Primului Război Mondial, care au renunțat să mai vadă în Germania marele responsabil al conflictului: o „reechilibrare" și o nuanțare a răspunderilor, cu atât mai semnificativă cu cât vine dinspre Franța, cândva, principalul adversar. Și dacă se reevaluează Primul Război Mondial, înseamnă că trebuie reanalizat întregul proces care, pornind de aici, a condus spre deriva nazistă.

Până unde se poate merge în sensul normalizării istoriei Germaniei? Excepția nazistă rămâne, evident. Dar restul? Este excepția nazistă parte a unei mai cuprinzătoare excepții germane? Sau este o excepție chiar în raport

cu restul istoriei germane? Două serii de întrebări se pun în această privință: Cât de asemănătoare sau cât de diferită, în raport cu „ceilalți“, a fost Germania de dinainte de nazism? Și care e partea ei de răspundere în declanșarea Primului Război Mondial, dat fiind că tot ce a urmat, și derivele totalitare, și al Doilea Război Mondial, își au punctul de plecare în acest eveniment fondator al secolului al XX-lea?

A fost Germania mai naţionalistă?

Două modele s-au confruntat în procesul constituirii naţiunilor: pot fi numite modelul francez şi modelul german.[7] Primul este politic, al doilea etnic. Deosebirile dintre ele se explică prin istorie. Naţiunea franceză s-a format în interiorul unui stat vechi de secole, mult anterior fenomenului naţional; stat unificat şi consolidat fără încetare de un lung şir de regi, a căror operă a fost continuată şi desăvârşită de Revoluţie şi de regimurile ulterioare. S-au împletit astfel într-un trunchi comun şi treptat s-au omogenizat elemente iniţial disparate: în vremea Revoluţiei, majoritatea francezilor încă nu vorbeau franţuzeşte. Ceea ce i-a adunat nu a fost identitatea etnică, ci un proces politic consecvent. Germania însă nu exista; e o întrerupere de veacuri între imperiul medieval şi statul naţional modern. Exista doar un spaţiu german, extrem de fragmentat politic, însă legat prin limbă şi cultură.

Proiectul german aspira să-i reunească pe toţi germanii; proiectul francez urmărea (şi a şi reuşit) să-i transforme în francezi chiar pe cei care la origină nu erau francezi. Indiferent de variante, naţiunea se defineşte ca o mare solidaritate: este solidaritatea supremă. Nimic nu-i stă deasupra; nimic nu e de egală importanţă; totul îi este subordonat. De aceea, nu poate fi vorba de naţiune cât

timp au predominat alte tipuri de solidaritate: de clasă, religioase sau regionale. Acestea fie că fragmentau în sens social sau teritorial spaţiul viitoarelor naţiuni, fie că tindeau spre soluţii de unitate peste frontierele existente (precum, în Evul Mediu occidental, Biserica, Imperiul, sau cultura latină). Până şi în secolul al XVIII-lea, chiar în ajunul afirmării decisive a fenomenului naţional, se manifestă un cosmopolitism al Luminilor, aristocratic şi intelectual, opus în multe privinţe apropiatei ideologii naţionale.

Frederic cel Mare a ridicat Prusia la rangul de putere europeană, pregătind terenul puterii germane de mai târziu; vorbea însă şi scria franţuzeşte şi dispreţuia cultura germană; prietenul său, Voltaire, este un mare francez, care n-a ezitat totuşi să-l felicite pe regele Prusiei atunci când acesta i-a înfrânt pe francezi la Rossbach. Nici Frederic, nici Voltaire nu trăiau încă în era naţiunilor! Dar tot cam atunci, Jean-Jacques Rousseau afirma în *Contractul social* (1762) că suveranitatea aparţine poporului, aşadar fiecărui membru al comunităţii în egală măsură. Şi, puţin mai târziu, Johann Gottfried Herder, în *Idei asupra filozofiei istoriei omenirii* (1784–1791), vedea lumea alcătuită din popoare, fiecare cu spiritul său propriu şi cu destinul său în lume. Imaginarul democratic stă la baza ideologiei naţionale; popoarele îşi asumă destinul (cel puţin în sens simbolic, dacă nu şi în fapt). Revoluţia franceză a stimulat enorm aceste evoluţii, mai întâi prin instituirea în Franţa a noilor principii politice, apoi prin extinderea lor în Europa în urma războaielor revoluţionare şi napoleoniene, şi nu mai puţin prin rezistenţa popoarelor

în fața expansionismului francez. Ideologia națională germană a căpătat contur în contextul a ceea ce a devenit un adevărat război de eliberare împotriva dominației franceze.

Nu există o „rețetă" unică pentru a face o națiune. Este nevoie însă de un „liant" puternic, oricare ar fi acesta. În Franța, principiile revoluționare și valorile republicane. În spațiul german, limba și cultura (cu observația că limba literară, pornind de la traducerea Bibliei, este cea care a unificat un spațiu lingvistic altminteri fragmentat). Teoretic, modelul francez poate fi considerat mai evoluat politic, fiindcă implică alegerea liberă a cetățenilor, și nu o simplă fatalitate „ereditară". Sunt citate în acest sens vorbele lui Ernest Renan: „Națiunea e un plebiscit de fiecare zi". Sună frumos, dar așa ceva, bineînțeles, nu se petrece în realitate. Franța nu s-a făcut prin plebiscit! Singurele teritorii care au intrat în componența Franței în urma unei consultări populare au fost Savoia și Nisa la 1860 (dar, după ce, oricum, anexarea lor era gata decisă!). Francezii n-au acceptat nici măcar un referendum pentru Alsacia și partea germanofonă a Lorenei la sfârșitul Primului Război Mondial, care ar fi avut darul să pună punct unei îndelungate dispute; li s-a părut mult mai normal să reia pur și simplu, ca pe un drept incontestabil, provinciile pierdute cu o jumătate de secol în urmă.

S-ar putea ca modelul german să fie mai „primitiv"; este însă cel mai răspândit. Națiunea înseamnă altceva decât etnia, dar în cele mai multe cazuri etniile alcătuiesc fundamentul națiunilor moderne. Iar etnia este percepută de regulă prin limba vorbită într-o comunitate. Dintre toate elementele care pot fi luate în discuție, *limba* este, așadar,

liantul cel mai obişnuit şi cel mai sigur. Se poate discuta la nesfârşit şi în contradictoriu ce înseamnă a fi german sau a fi francez. Dar este greu de contestat faptul că, înainte de a se identifica prin oricare alte „semne particulare", germanul vorbeşte nemţeşte, iar francezul, franţuzeşte. Dacă în Germania acesta a fost chiar punctul de plecare în conturarea spaţiului naţional, în Franţa este un rezultat la care s-a ajuns printr-o politică activă şi insistentă de omogenizare culturală. În Franţa nu mai există minorităţi, nu sunt limbi şi culturi minoritare, nu s-au păstrat nici măcar dialectele limbii franceze. Toţi francezii sunt francezi, în sens politic, fireşte, dar şi în sens lingvistic şi cultural (dificultatea fiind acum aceea de a-i integra la fel de bine şi pe emigranţi, din ce în ce mai numeroşi, şi mult mai diferiţi decât au fost cândva bretonii, provensalii sau alsacienii, sub raport cultural şi religios).

Până la urmă, cei mai mulţi europeni au gândit mai aproape de modelul german decât de modelul francez. Tendinţa, destul de generală, a fost aceea de a transforma spaţii etnolingvistice în spaţii naţionale. Departe, deci, de vreo excepţie germană: excepţia a fost mai curând Franţa! Germania avea însă o problemă, în raport cu restul Europei: spaţiul naţional german, definit prin trăsăturile sale etnice şi lingvistice, se prezenta ca cel mai întins şi mai populat de pe continent, cu excepţia ansamblului rusesc. Bine-cunoscutul imn german *Deutschland über alles* îi definea cu precizie limitele:

„Von der Maas bis an die Memel,
Von der Etsch bis an den Belt",

așadar, de la Meuse (Maas), fluviul care, paralel cu Rinul, se considera că mărginește spre vest teritoriul german, la Memel, orașul ultim din Prusia Orientală, și de la Adige, fluviul care străbate Tirolul de Sud, la strâmtoarea Belt, din dreptul provinciei Schleswig, provincie disputată între Germania și Danemarca. Pe lângă teritoriul care a ajuns efectiv să fie înglobat în „mica Germanie“ creată la 1871, intrau în acest ansamblu „ideal“ și ținuturile germane ale Imperiului austriac (austro-ungar): Austria propriu-zisă, Tirolul, Sudeții... Hărțile etnografice germane dinaintea Primului Război Mondial „anexau“ de asemenea Olanda, Flandra belgiană și Luxemburgul, limbile respective fiind considerate dialecte ale germanei (ceea ce lingvistic vorbind, nu e incorect: e greu de spus când un dialect încetează să mai fie un dialect și devine o limbă de sine stătătoare). Indiferent de apartenența lingvistică, Olanda, cel puțin, era de multă vreme o națiune de sine stătătoare, una dintre cele mai bine conturate ale continentului. Unii ideologi, precum Friedrich List (înainte de mijlocul secolului al XIX-lea), o văzuseră totuși integrată într-o confederație germană, alții, mai realiști, îi recunoșteau specificitatea.

Controversa în jurul Alsaciei și Lorenei germanofone a ilustrat în maniera cea mai dramatică opoziția dintre modelele francez și german. Din punct de vedere francez, alsacienii erau incontestabil francezi, originea lor germană și dialectul german pe care-l vorbeau neavând nici o legătură cu apartenența națională; pur și simplu, ei aleseseră să fie francezi. Potrivit modelului german, dimpotrivă, alsacienii erau germani, fără nici o discuție, pentru simplul

motiv că... erau germani. Fiecare avea dreptate, din punctul său de vedere, iar o dreptate absolută în chestiunea aceasta nici nu există. Alsacia a fost anexată de Germania la 1871, fără ca locuitorii ei să fie întrebați, și supusă unei politici de germanizare; dar și Franța o anexase mai înainte, tot fără a-i întreba pe locuitori, și procedase, cum prea bine știa (mai subtil și mai eficient decât Germania), la francizarea ei (după același criteriu, hărțile etnografice germane îi extrăgeau din spațiul francez și pe bretoni, pe basci și pe corsicani; uneori trasau și o linie mai discretă, care îi separa și pe francezii din nord de francezii din sud).

Formula „de la Nistru pân' la Tisa", care definește România ideală, este echivalentul perfect al versurilor amintite din *Deutschland über alles*: o Românie întinsă până la marginile teritoriului locuit de români (chiar dacă, spre Tisa, românii sunt mult mai puțini decât ungurii!). Până la 1918, Ungaria Mare (în cadrul monarhiei austro-ungare) s-a aliniat modelului francez, „generos", dar mai cu seamă asimilator: o singură națiune, națiunea ungară, care-i îngloba atât pe maghiari, cât și pe celelalte naționalități (români, slovaci, sârbi, croați, germani). Naționalitățile, la rândul lor, se opuneau asimilării, în spiritul modelului concurent german, care a justificat în cele din urmă desprinderea de Ungaria și crearea sau întregirea mai multor state naționale, după criteriul etnic/lingvistic. Rămași în Ungaria aproape fără minorități și împărțiți ei înșiși între diverse state (Slovacia și România în principal), maghiarii au trecut de la modelul francez, care nu le-ar mai fi servit la nimic, la modelul german, pentru a-i ține împreună,

cel puțin în sens cultural, pe toți cei care, peste frontiere, au o origină şi o limbă comună.

Când însă Serbia adună în jurul ei o bună parte a slavilor sudici, formând Iugoslavia, sau atunci când cehii şi slovacii alcătuiesc o singură țară, modelul german e dus chiar mai departe decât în cazul Germaniei, alăturând popoare, cu limbi, ce e drept, asemănătoare, dar care s-au dovedit în cele din urmă prea diferite pentru a trăi împreună. Ținând seama de toate aceste exemple, nu apare nimic „scandalos“, exagerat sau inedit, în aspirațiile naționale germane. O Germanie Mare ar fi cuprins mai puține minorități decât România Mare, ca să nu mai vorbim de Ungaria Mare, şi ar fi fost mai autentic națională decât Iugoslavia sau Cehoslovacia. Şi albanezii visează la o Albanie Mare, şi bulgarii au vrut o Bulgarie Mare, iar românii chiar au reuşit să înfăptuiască România Mare. Germania Mare ar fi fost însă mult mai mare decât oricare dintre statele europene care s-ar fi extins până la ultimele limite etnice şi incomparabil mai puternică şi, în consecință, amenințătoare pentru echilibrul continentului.

A fost Germania mai puţin democratică?

Răspunsul este fără ezitare: da, înainte de Primul Război Mondial, Germania a fost mai puţin democratică în comparaţie cu principalele ţări occidentale, Franţa, Marea Britanie şi, dincolo de Ocean, Statele Unite ale Americii, ca şi cu unele ţări occidentale mai mici, Belgia şi Olanda, de pildă.

Sistemul politic german instaurat la 1871 se înfăţişa ca un compromis între moştenirea feudală, chiar absolutistă, şi valorile moderne, liberale şi democratice. Imperiul era o confederaţie alcătuită din 25 de state de dimensiuni foarte inegale: patru regate, restul mari ducate, ducate şi principate, precum şi trei oraşe libere (Alsacia-Lorena, teritoriu al Imperiului, având un statut special). Alianţă a principilor sau stat naţional cu adevărat? Una sau alta, sau amândouă, după interpretare. Statele dispuneau de o relativă autonomie, fiecare cu suveranul, guvernul şi parlamentul său. Prusia era însă „mai egală" decât toate celelalte la un loc: însuma 60% din teritoriul şi din populaţia ţării. Regele Prusiei era şi împărat al Germaniei, iar primul său ministru, cancelar al Imperiului. Influenţa Prusiei era, aşadar, covârşitoare... şi nu în sens democratic. Venea cu o lungă tradiţie militaristă şi autoritară. A rezistat până la capăt şi în faţa votului universal: parlamentul prusian

era ales prin sufragiu inegal şi indirect, pe trei clase de avere, ceea ce avantaja aristocraţia funciară și marea burghezie. Statele, sau mai curând principii, îşi trimiteau delegaţi în Consiliul federal (Bundesrat). Democraţia, atâta câtă era, se concentra în Reichstag, parlamentul întregii Germanii, singurul ales prin vot universal (masculin), egal și direct. Doar că guvernul nu depindea de Reichstag, cancelarul fiind numit sau destituit direct de împărat. Reichstagul avea însă prerogativa de a aproba bugetul, și în acest fel exercita un anumit control asupra guvernului. Rolul său a crescut constant până la Primul Război Mondial, fără a se face însă pasul decisiv al introducerii răspunderii guvernamentale. Împăratul dispunea de o gamă largă de puteri: guvernul depindea de el, şi depindeau mai ales domeniile rezervate, care erau politica externă și armata. Armata, la rându-i, se prezenta ca un corp privilegiat, un soi de stat în stat, prea puţin controlată de factorul politic. Alcătuirea politică a Germaniei îmbina astfel elemente absolutiste (împăratul), feudale (principii, aristocraţia funciară), militare (în tradiţia militarismului prusac) şi liberal-democratice (Reichstagul). Curioasă constituţie pentru o ţară care în multe privinţe se afla în fruntea progresului european.

Curioasă mai ales privită de astăzi. În epocă, întârzierea politică a Germaniei, denunţată de unii, era văzută de alţii ca o virtute. Fapt este că şi democraţia îşi are insuficiențele şi riscurile ei, minimalizate în prezent, supraevaluate acum un veac. Există riscul unei derive populiste şi, mai grav, riscul confiscării puterii în numele poporului.

Masele sunt mai uşor de manipulat decât elitele. Totalitarismele s-au construit pe fundament democratic, de regulă într-o primă fază a democraţiei (perioada interbelică), în condiţii de masivă nemulţumire socială şi, adesea (nu e cazul Germaniei, dar al Rusiei şi chiar al Italiei), de precaritate culturală. Mizeria şi frustrarea maselor, uşor de atras în cursa promisiunilor şi utopiilor, s-au împletit în mai multe cazuri cu teama de democraţie a elitelor care, supraestimându-i pericolele, au preferat ceea ce părea a fi răul mai mic al unor regimuri de mână forte (cazul tipic al Germaniei în 1932–1933). În prezent, democraţia funcţionează relativ bine în spaţiul occidental, nu doar graţie propriului său mecanism, ci, în bună măsură, datorită nivelului economic atins şi atenuării contradicţiilor sociale, în condiţiile în care cea mai mare parte a populaţiei a ajuns să aparţină clasei de mijloc. Greu de spus ce efecte ar avea asupra sistemului reîntoarcerea (ipotetică) la dezechilibrele majore ale anilor interbelici. Regimul politic al Germaniei imperiale se dorea a fi o îmbinare de principii democratice cu principii conservatoare şi chiar autoritare, rezultatul (ideal) fiind echilibrul şi controlul reciproc al diverselor puteri. Era un mecanism extrem de complicat, dar genul acesta de complicaţie instituţională poate fi o pavăză în faţa posibilelor derive. Inclusiv pentru o democraţie autentică, echilibrul puterilor (puterea care se opune puterii) nu e mai puţin esenţial ca votul universal sau responsabilitatea guvernamentală. Germania era incontestabil un stat de drept. Se conducea după reguli conservatoare, însă după reguli. Puterea judecătorească era de

asemenea bine organizată şi suficient de autonomă, chiar dacă, şi ea, de spirit conservator („există judecători la Berlin“, sunt vorbele – apocrife, dar semnificative – cu care morarul nedreptăţit i s-ar fi adresat lui Frederic cel Mare într-o vreme când încă nimeni nu auzise de democraţie). În ciuda unor abuzuri (cum a fost dubla campanie anticatolică şi antisocialistă a lui Bismarck), drepturile esenţiale erau garantate: libertatea cuvântului, libertatea de întrunire şi asociere, libertatea presei... Germania nu era prea democratică, dar nici nedemocratică!

Când regimul bismarckian sau wilhelmian este făcut răspunzător pentru evoluţiile naziste ulterioare, se trece prea repede peste faptul că nazismul nu a fost un fenomen conservator, ci unul revoluţionar. A preluat, fără îndoială, o anume cultură a autorităţii şi a personificării puterii prezentă în societatea germană, dar în contextul evoluţiilor democratice de după căderea Imperiului. N-ar fi fost posibil în vremea lui Bismarck şi a lui Wilhelm II. L-a făcut posibil nu sistemul imperial, ci prăbuşirea sistemului imperial.

O particularitate a Germaniei, stimulată de rapida ei creştere industrială, a fost amploarea căpătată de mişcarea socialistă. În ajunul Primului Război Mondial, Partidul Social-Democrat German, cu cei peste un milion de membri ai săi, era, de departe, cel mai mare partid al ţării şi cel mai mare partid socialist din lume (în fapt, cel mai mare partid din lume, pur şi simplu). Puternic organizat, în spiritul unei ideologii republicane, anticapitaliste şi antimilitariste, reuşise să-şi încadreze aderenţii în tot felul de asociaţii complementare, culturale, educative, sportive...

Era deja o altă Germanie! La alegerile din 1912 devine primul partid, ca reprezentare, din Reichstag: 110 mandate din totalul de 397, aproape 28%; ca număr de voturi, obţinuse şi mai mult, spre 35%: cu alte cuvinte, un german din trei votase socialist. Iarăşi un dezechilibru german: acest partid, atât de influent, nu adera la sistem, se plasa el însuşi în afara sistemului, şi sistemul la rându-i îl respingea. Între social-democraţi şi celelalte forţe politice nu se întrevedea o cale de conlucrare. Revine problema, deloc uşor de rezolvat, a ascensiunii ulterioare a nazismului. Solida tradiţie socialistă, ca şi, în partea opusă, tradiţia aristocratică şi conservatoare, ar fi trebuit să fie, în mod logic, obstacole decisive în faţa tendinţelor care au propulsat mai târziu nazismul. Un comentator politic n-ar fi dat, la 1914, decât şanse cu totul neînsemnate unui asemenea curent extremist. Discordanţa fundamentală dintre stânga şi dreapta, dintre social-democraţi, apoi şi comunişti, pe de o parte, şi partidele „burgheze" pe de alta, aveau să degajeze un culoar, pe care naziştii vor şti să-l folosească, însă aceasta doar în condiţiile speciale create de Primul Război Mondial.

„Drumul lung al Germaniei spre Occident", cu alte cuvinte anevoioasa asimilare a modelului democratic occidental, ar oferi – pentru unii istorici – cheia nefericitelor experimente din istoria acestei ţări. Marea Britanie şi Franţa, fiecare în felul său, simbolizează soluţiile concurente. Marea Britanie însă, vreme îndelungată, s-a remarcat mai mult prin liberalism şi mai puţin prin democraţie (dovadă, încetineala cu care s-a ajuns la votul universal, încă incomplet în 1914, sau prerogativele Camerei

Lorzilor păstrate până în preajma războiului); şi tocmai puternica armătură liberală i-a scutit pe britanici de alunecări autoritare sau totalitare. Cea mai avansată democrație europeană a secolului al XIX-lea a fost, fără îndoială, democrația franceză. Dar şi cea mai capabilă de „surprize". Confruntarea dintre cele „două Franțe" (Franța monarhică şi Franța republicană, Franța catolică şi Franța laică...) a dus la repetate cutremure de proporţii. Era şi argumentul celor care opuneau ordinea germană dezordinii franceze. S-au transmis de asemenea în democrația franceză (până astăzi!) – cu rădăcini în absolutismul Vechiului Regim – o idee „monarhică" asupra statului, tentaţia „unanimismului" republican mai presus de interesele particulare, centralizarea excesivă şi neacceptarea minorităţilor etnice şi lingvistice. La 1848, nici o țară nu e atât de avansată pe calea democraţiei precum Franţa. Pentru prima dată se aplică aici votul universal (masculin). Urmarea imediată este regimul autoritar al celui de-al Doilea Imperiu, în care s-a putut vedea, cu exagerare dar şi cu o parte de dreptate, prefigurarea sistemelor totalitare ale secolului al XX-lea; Napoleon III şi-a aşezat regimul pe o bază populară, practicând dialogul democratic, direct, cu „masele". Aproape un secol mai târziu, o Franță încă şi mai democratică (în care tocmai avusese loc episodul Frontului Popular) a produs regimul de la Vichy, desigur, în condiţiile speciale ale dezastruoasei înfrângeri din 1940, însă la fel de bine şi nazismul german a fost o urmare a înfrângerii din 1918 şi diverselor consecinţe ale acesteia. Cert este că acest regim a relevat orientări existente în societatea franceză şi deloc marginale: falia

dintre cele două Franţe, tentaţia autorităţii, aflată la francezi în tandem contradictoriu cu refuzul autorităţii (liderul providenţial apărând în persoana lui Pétain), clericalismul în dezacord cu valorile republicane laice, loialitatea îndoielnică faţă de Republică a unei bune părţi din corpul ofiţeresc, un antisemitism destul de răspândit... Avansata democraţie franceză nu pare să fi fost mai bine imunizată contra derivelor antidemocratice decât imperfecta democraţie germană! Germania nu era mai „pregătită“ pentru nazism decât a fost Franţa pentru „vichysm“. Ambele ţări au fost împinse în această direcţie de evenimente specifice.

A fost Germania expansionistă?

A fost, fără îndoială... la fel ca mai toate statele, mari sau mici, în epoca la care ne referim.

Germania s-a creat prin război – printr-o suită de războaie – şi sunt istorici care văd, precum Fritz Fischer, din primele rânduri ale cărții sale, în maniera „nedemocratică" de constituire a Reichului un soi de păcat originar, sub semnul căruia stau evoluțiile ulterioare. Dacă unificarea s-a realizat de sus, asta nu înseamnă că n-a avut, implicit, şi un sens democratic: germanii, în majoritate, o doreau, aşa cum arătaseră deja la 1848, după cum doreau şi respectarea particularităţilor şi autonomiilor regionale, precum s-au şi petrecut lucrurile. Fără război, nu s-ar fi putut merge până la capăt. Austria, mai întâi, trebuia scoasă din Germania, deoarece, cu imperiul ei ieşit mult în afara spaţiului german, nici nu putea realiza unitatea în jurul ei, dar nici nu înţelegea să se retragă de bunăvoie din joc. Războiul cu Franţa, de asemenea, era inevitabil: Prusia trebuia să-l facă, pentru a forța unitatea Germaniei, Franţa trebuia şi ea să-l facă, pentru a nu permite unitatea Germaniei. A fost o luptă pentru hegemonie în Europa şi e inutil să ne întrebăm dacă răspunderea unei ţări a fost mai mare sau mai mică decât a celeilalte.

Expansionismul Prusiei este „structural“, încă de la începuturile sale. Totuși, până la 1870, puterea expansionistă în Europa a fost prin excelență Franța. Și, bineînțeles, Rusia, la celălalt capăt al continentului. Expansionismul german a fost nevoit să se manifeste în spațiul îngrădit prin avansarea Rusiei spre vest şi a Franţei spre est. E drept, după 1815, Franţa trăieşte mai mult din amintiri, dar amintirile sunt încă vii, şi întreţin dorinţa de revanşă. Frontiera naturală a Franţei era considerată a fi pe Rin, acolo unde o împinsese Revoluţia; Napoleon III are şi el în vedere acest proiect „renan“, la care în cele din urmă pare a renunța, dându-și seama că e irealizabil. Dacă însă Franța ar fi fost victorioasă la 1870, frontiera Rinului revenea fără îndoială la ordinea zilei. Al Doilea Imperiu avea și soluții alternative: în lipsa Renaniei, eventual Belgia, sau cel puţin Luxemburgul. Până la urmă, germanii au fost cei care au anexat Alsacia şi o parte din Lorena, dar n-au luat mai mult decât ar fi luat francezii, în cazul înfrângerii Prusiei. Pentru Alsacia-Lorena, exista măcar un argument, acceptabil sau nu, de ordin etno-lingvistic şi istoric, pentru Renania, de cealaltă parte, nu era decât pura dorință a Franței de a-și extinde teritoriul până la Rin.

După 1870 şi până la sfârşitul Primului Război Mondial, Franţa nu şi-a mai putut permite să viseze o lărgire a granițelor sale; singurul gând, discret, se îndrepta spre Alsacia-Lorena, dar şi recuperarea teritoriului pierdut părea problematică. Germania, la rându-i, s-a putut mulțumi un timp cu ceea ce realizase: luase locul Franței, ca primă putere continentală. Prioritară pentru Bismarck a fost politica de alianțe, pentru a nu permite Franței, ea

singură mai slabă decât Germania, să realizeze o coaliţie antigermană. Pentru Cancelarul de fier era mai important ca Germania să aibă prieteni decât să-i sperie pe ceilalţi printr-un prea mare apetit de putere. Istoria i-a dat dreptate: la ce i-a servit Germaniei să fie „cea mai puternică“, dar împotriva tuturor?

S-a petrecut însă un fenomen istoric extraordinar: uluitoarea creştere a Germaniei, fără precedent în istoria Europei. Reichul creat la 1871 avea cam aceeaşi întindere cu Franţa (540 000 km^2 faţă de 536 000 km^2) şi o populaţie puţin mai mare ca aceasta. Însă de la 39 milioane de locuitori la 1871, Germania ajunge în 1914 la 67–68 milioane, în timp ce în acelaşi interval Franţa abia creşte de la 38 la 40 de milioane, iar Marea Britanie de la 35 la 45. Avantajul demografic al Germaniei devine astfel covârşitor. La fel de repede creşte şi economia, Germania depăşind nu numai Franţa, ceea ce se petrece imediat după războiul franco-prusian, ci şi Marea Britanie (în preajma Primului Război Mondial). Potrivit unei estimări statistice, în 1870 Germaniei îi revenea 6,5% din PIB-ul mondial, Franţei tot 6,5%, iar Marii Britanii 9%; în 1913, Germania ajunge la 8,7%, în timp ce partea Marii Britanii scade la 8,2%, iar a Franţei la 5,3%. Germania devenea astfel prima putere economică a Europei şi a doua din lume, după Statele Unite (8,8% din PIB-ul mondial în 1870, 18,9% în 1913).[8] Economia germană excela aproape în toate, şi cu deosebire în tehnologiile şi ramurile cele mai noi, precum industria chimică, produse farmaceutice, aparatură electrică... Franţa fusese multă vreme cea mai mare putere teritorială a Europei, iar Anglia cea mai mare putere economică. Acum, Germania se

instala în frunte, ocupând atât locul Franței, cât și al Angliei. Și nu erau doar economia și numărul oamenilor. În ciuda strălucirii literelor și artelor în Franța și a primatului pe care franceza încă îl mai avea ca limbă a elitelor și a diplomației, se poate considera că, în multe privințe, Germania devenise și prima putere culturală a lumii, în mod cert prima putere științifică. Instrucția elementară era mai răspândită în Gemania decât în oricare dintre celelalte mari state. Universitățile germane erau cele mai reputate. Îi revenea Germaniei primul loc și la producția de carte, unde depășea cu mult numărul de titluri publicate în oricare altă țară (și la acest capitol sporurile sunt impresionante de la un an la altul: 10 108 de titluri în 1870, 14 941 în 1880, 18 875 în 1890, 24 792 în 1900 ...).[9] Nimic nu este însă mai semnificativ decât însumarea premiilor Nobel științifice. Iată cum se prezintă tabelul acestora pentru perioada 1901–1918 (în paranteză, numărul laureaților, în cazul când unele premii au fost acordate la două sau trei persoane; câte un premiu pentru medicină au mai primit Austria, Danemarca și Spania).

Țara	Germania	Franța	Marea Britanie	SUA	Olanda	Suedia	Italia	Elveția	Rusia
Fizică	6	2 (4)	4	1	3 (4)	1	1	–	–
Chimie	7	3 (4)	2	1	1	1	–	1	–
Medicină	4	3	1	–	–	1	1	1	2
Total	17	8 (11)	7	2	4 (5)	3	2	2	2

Supremaţia ştiinţifică a Germaniei reiese din acest tabel în toată splendoarea ei: tot atâtea premii Nobel câte au adunat Franţa, Marea Britanie şi Statele Unite la un loc!

Asemenea succese, ieşite din comun, au creat în Germania un complex de superioritate, însoţit însă şi de un complex de frustrare şi de nesiguranţă: un amestec periculos! Spre 1900, se amplifică sentimentul unei nedreptăţi: ţara ar merita o poziţie internaţională mai înaltă, însă se loveşte de poziţiile deja ocupate, cu mai puţin merit, de ceilalţi. Se adăuga şi teama unei încercuiri, nu lipsită de fundament, dată fiind aşezarea Germaniei chiar în centrul Europei. Marea Britanie era invulnerabilă prin condiţia ei insulară; Franţa era vulnerabilă la frontiera sa estică, iar Rusia la frontiera vestică; Germania, în schimb, era vulnerabilă pe toate frontierele, silită, în cazul coalizării celorlalţi, să lupte pe două sau mai multe fronturi. Tot mai puternică Germania, şi tot mai nesigură.

Ceea ce caracterizează jocul de putere în epocă este foamea de spaţiu. Statele simt nevoia să se extindă. Marea Britanie îşi constituise cel mai întins imperiu mondial, în fapt cel mai mare imperiu care a existat vreodată: 37,5 milioane de km^2, în faza de maximă extindere, în perioada interbelică. Franţa îi urmează, cu un domeniu colonial care atinge 11,5 milioane de km^2. Până şi mica Belgie sfârşeşte prin a anexa Congo, o colonie de 80 de ori mai întinsă decât metropola. Rusia avansează în toate direcţiile; Statele Unite, de asemenea, înghiţind şi o bună parte din teritoriul mexican. Şi Austro-Ungaria face un pas mai departe, în Balcani, anexând Bosnia şi Herţegovina, fără să intuiască complicaţiile care vor rezulta de aici.

Țările mici, când au ocazia, nu sunt mai puțin hrăpărețe decât cele mari, ajungând până la a se încăiera între ele pentru un plus de teritoriu; exemplu clasic: conflictele din Balcani.

În vremea lui Bismarck, Germania e prudentă: mai puțin expansionistă dacă o comparăm cu celelalte mari puteri. Își constituie un Imperiu colonial, în cea mai mare parte în Africa, cu ceea ce rămăsese încă neocupat (Africa Germană de Est, Africa Germană de Sud-Vest, Togo, Camerun), de dimensiuni relativ modeste comparat cu ale celorlalți: vreo 3 milioane de kilometri pătrați. Intervine apoi „presiunea". Presiunea „obiectivă", prin creșterea considerabilă umană și economică a Germaniei, presiune mentală, prin imprimarea convingerii că Germaniei i se cuvine mai mult. Rezultatul însă, departe de a se conforma reputației germane de ordine, este o mișcare complet dezordonată, cu obiective ambițioase, dar prea generale, insuficient ierarhizate, și cu tactici contradictorii, chiar haotice. Germania vrea ceva, vrea din ce în ce mai mult, dar nu știe prea bine ce vrea. Departe de siguranța afișată: ceea ce domnește e nesiguranța. În faimoasa lui carte, Fritz Fischer a adunat tot ce a trecut prin capul germanilor în materie de expansiune, lăsând impresia că am avea de-a face cu un proiect coerent, minuțios pus la punct. În fapt, politica germană postbismarckiană e prost coordonată și păcătuiește tocmai prin lipsa de sistem și de obiective clare.

Venită mai târziu la masa celor mari, Germania face exerciții de imitație. Mai întâi, preia modelul francez, de hegemonie continentală. Bismarck chiar îi împinge pe

francezi să-şi facă de lucru în colonii, pentru ca Germania să se mişte nestingherită în Europa. Apoi, odată cu Wilhelm II, se manifestă fascinaţia modelului britanic: expansiunea mondială, coloniile, mările, flota...

Direcţiile posibile de expansiune erau multiple şi confuze. Mai întâi, Germania nu se desăvârşise nici măcar ca stat naţional. Un mare număr de germani trăiau în Austro-Ungaria (potrivit datelor din 1900, peste 9 milioane în Austria şi peste 2 milioane în Ungaria: mai mult de o treime din populaţia Austriei şi cam 11% din numărul locuitorilor Ungariei). În cazul dezmembrării monarhiei habsburgice, teritoriile compact germane ale Austriei s-ar fi alăturat în mod firesc Germaniei (cel puţin, în sensul concepţiei germane despre naţiune). Oricum, cu Austro-Ungaria relaţiile nu puteau fi decât speciale; era ea însăşi o întruchipare a germanităţii în mersul ei „civilizator" spre Est. Împreună, Germania şi Austro-Ungaria alcătuiau un mare bloc al Europei Centrale, populat de germani în cea mai mare parte, iar în rest de diverse popoare (slavi, unguri sau români) care purtau deja o amprentă culturală germană. „Sudarea" celor două monarhii într-un bloc unic avea să-şi găsească expresia cea mai elaborată în cartea lui Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, apărută în 1915. În sens mai larg, o Europă Centrală aflată sub influenţă germană putea cuprinde şi ţări aflate dincolo de Austro-Ungaria: România, Balcanii şi, eventual, eliberate de sub stăpânirea rusească, Polonia şi ţările baltice. În jumătatea răsăriteană a Europei se aflau nenumărate „insule" de populaţie germană, rezultat al unor valuri de colonizare succesive, din Evul Mediu până în secolul al XIX-lea:

în Ungaria, Transilvania şi Banat, în Galiţia şi Bucovina, în Rusia, din ţinuturile baltice până pe Volga, trăiau cu totul mai multe milioane de etnici germani, pe care Germania ar fi putut conta într-un proiect de expansiune spre Est. De altfel, ideologia statului-naţiune se combina în imaginarul politic german cu nostalgia Imperiului, un simbol care depăşea simpla unificare a teritoriilor germane. Germania se înfăţişa ca naţiunea imperială prin excelenţă, cea care deţinuse Imperiul în Evul Mediu şi căreia îi revenea în continuare o misiune hegemonică. Era, într-un fel, corespondentul occidental al Rusiei, care şi ea se considera învestită cu o misiune imperială („a treia Romă").

În ce priveşte proiectele de expansiune extraeuropeană, motivele de satisfacţie s-au combinat tot timpul cu frustrările şi cu sentimentul unei nedrepte inferiorităţi. Germania avea un imperiu colonial care nu-i folosea prea tare. Cu el sau fără el, ponderea ei economică ar fi fost cam aceeaşi. În 1913, 37,2% din exporturile Marii Britanii mergeau spre Imperiul său colonial, de unde proveneau 24,9% din importuri; Franţa, în relaţia cu propriul imperiu, exporta 13% şi importa 9,4%.[10] Coloniile germane abia apar în statisticile comerciale, cu câteva zecimi de procent. S-ar zice că Germania nici nu merita să le aibă! Nu reuşise să colonizeze un teritoriu care să-i aparţină, în ciuda unei emigraţii foarte importante pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea (emigraţie precumpănitor rurală, în scădere odată cu procesul de industrializare, de la cifre care în anii 1880–1890 depăşesc 100 000, uneori chiar 200 000 anual, la efective oscilând în jur de 30 000 după 1895). Marea majoritate a emigranţilor germani s-au

îndreptat spre Statele Unite (între 6 şi 7 milioane din 1820 până la începutul secolului al XX-lea).[11] Zeci de milioane de americani au „sânge german". Germanii s-au asimilat însă repede şi au fost astfel „pierduţi" pentru „ţara-mamă". Proporţia lor în amalgamul american n-a determinat vreo înclinare sensibilă spre Germania, lipsă de ataşament care s-a putut observa cu prilejul celor două războaie mondiale.

La distanţă de Statele Unite, a doua, de fapt ultima destinaţie semnificativă a emigranţilor germani, a fost Brazilia; în sudul acestei ţări, o comunitate germană, apreciată la începutul secolului al XX-lea la circa 350 000 de persoane, a reuşit să-şi menţină identitatea: înglobată, totuşi, într-o mult mai numeroasă populaţie negermană. Şi aceştia, până la urmă, au fost pierduţi pentru Germania. În total, atâtea milioane de germani, care, teoretic vorbind, ar fi putut alcătui undeva (dar unde?) o „nouă Germanie".

Germania încearcă peste tot. Îşi afirmă prezenţa în China, unde capitalul german ajunge să fie pe locul al treilea, după cel britanic şi rusesc (20,9% din totalul capitalului străin în 1902). Capătă şi concesiunea portului Quingdao. În 1900, revolta „boxerilor" este înfrântă de forţele unei coaliţii internaţionale aflate sub comanda generalului german Waldersee: motiv de orgoliu, mai ales pentru exuberantul Wilhelm II. E vremea când în imaginarul occidental se afirmă tema „pericolului galben", iar Kaiserul îşi descoperă misiunea istorică de a se pune în fruntea civilizaţiei europene pentru a-i descuraja pe „noii huni".

Un teren mai apropiat este însă Imperiul Otoman, cu care formele de cooperare se înmulţesc, atât în plan economic (concesiunea căii ferate Constantinopol–Bagdad,

acordată în 1903), cât şi politic şi militar (misiunea germană trimisă în 1909 pentru a reorganiza armata turcă). S-au schiţat şi proiecte de colonizare, în Anatolia, în Palestina şi Siria, în Mesopotamia, dovedite cu totul iluzorii. Avantajele atragerii Imperiului Otoman în orbita germană rămâneau să se verifice; până una-alta, pătrunderea Germaniei în regiune a avut efectul de a-i nelinişti atât pe ruşi, cât şi pe britanici.

Germania reuşeşte „performanţa" de a părea mai agresivă decât era în realitate. Urmăreşte, desigur, şi avantaje reale de putere. Vrea însă şi să fie luată în seamă, mereu cu sentimentul că noua ei statură mondială nu e recunoscută îndeajuns. Doar că era într-adevăr greu de făcut distincţia între bluf şi ameninţare reală. Specialistul în materie se arată a fi, fără concurenţă, Wilhelm II însuşi. Personaj teatral şi exaltat, el exprimă, cu asupra de măsură, dorinţa naţiei sale de a inspira respectul celorlalţi.

Cele două crize marocane ilustrează foarte bine distanţa dintre teatru şi realitatea politică. Pentru a nu lăsa Franţa să-şi facă de cap în Maroc (şi, în plus, pentru a testa soliditatea „antantei" franco-britanice), Germania dă două lovituri spectaculoase, dar cam goale de conţinut. În 1905, Wilhelm II debarcă intempestiv la Tanger, de data aceasta nici măcar din proprie iniţiativă („une fois n'est pas coutume"!), ci presat de cancelarul von Bülow. În 1911, un vas de război german pătrunde în rada portului Agadir. De fiecare dată, Germania se trezeşte izolată. După prima criză nu primeşte nimic, un deznodământ umilitor. După cea de-a doua îi recunoaşte Franţei dreptul de protectorat asupra Marocului, primind în schimb o

fâşie de pământ, fără mare valoare, la graniţa Camerunului. E clar că Franţa ieşea mai câştigată. Acţiuni, evident, neinspirate şi periculoase pentru pacea lumii. E însă curios cum vina i se atribuie Germaniei şi deloc Franţei. Nu Germania, ci Franţa începuse expansiunea în Maroc, expansiune căreia astăzi i-am spune agresiune. Avea Franţa mai multe drepturi acolo decât Germania? în prezent, răspunsul ar fi clar: nici Germania, dar nici Franţa nu aveau vreun drept. Pe la 1900, răspunsul era invers: toţi europenii au drepturi asupra „neeuropenilor", drepturi „egale", aşa cum se împărţiseră în China, de ce nu şi în Maroc?

Lipsa de inspiraţie a politicii germane apare clar în pariul său naval. O mare flotă de război este ceea ce îşi doreşte Wilhelm II şi ceea ce amiralul Tirpitz reuşeşte să înfăptuiască în puţini ani. O mare flotă de război, pentru ce? Ea nu putea deveni chiar atât de mare, încât să surclaseze flota britanică şi să primejduiască arhipelagul britanic. Era însă de natură să-i indispună pe britanici şi chiar să-i arunce în tabăra adversă Germaniei. Întrebarea e dacă, în aceste condiţii, jocul merita cu adevărat să fie făcut. De altfel, chiar pentru responsabilii proiectului, nu era prea clar la ce serveşte acesta. Pentru împărat, esenţială era prezenţa Germaniei în lume şi protejarea liniilor sale comerciale. Pe Tirpitz îl interesa, dimpotrivă, echilibrul naval în Marea Nordului. Nu e limpede în ce scop. Verificarea, de altfel, s-a făcut. În 1916, germanii au câştigat, în Marea Nordului, bătălia navală a Iutlandei (bătălia de la Skagerrak, în terminologia germană), singura mare înfruntare pe ape din Primul Război Mondial. După care, navele germane s-au retras în porturi, şi acolo au rămas.

Egalitatea navală în Marea Nordului n-a servit decât pentru simbolistica unei bătălii câştigate, aproape uitate printre detaliile unui război pierdut. Marele paradox este însă acela că Wilhelm II dorea prietenia Angliei (cum o dorea de altfel şi pe a Rusiei!). Flota era pentru el şi un mijloc de a se înălţa în ochii acestui popor, pe care-l detesta şi-l iubea totodată (era, de altfel, nepotul reginei Victoria). Până în momentul când Anglia a intrat în război, nici el, nici principalii responsabili politici germani n-au crezut că britanicii vor face pasul decisiv. Deşi îi provocaseră fără încetare. Fusese însă în bună parte un joc de orgoliu. Vina englezilor: l-au luat în serios. *Realpolitik* este totuşi un cuvânt german: germanii însă păreau a-l fi uitat.

Cu tendinţele ei de afirmare, manifestate în toate direcţiile, şi care evident nu puteau toate să reuşească – şi în bună parte nu erau decât manifestări de orgoliu – Germania a sfârşit prin a indispune aproape pe toată lumea. Ne putem întreba dacă, dovedind mai multă prudenţă, lucrurile s-ar fi petrecut altfel. Nu e deloc sigur. Rusia urmărea – şi încă mult mai ferm şi mai consecvent decât Germania – un plan de expansiune în Europa Centrală şi în Balcani, până la Constantinopol. Miza în acest sens pe solidaritatea slavă, popoarele slave (chiar dacă de altă religie şi de altă cultură) alcătuind o majoritate în monarhia habsburgică, iar în Balcani, pe lângă ideea slavă, manifestându-se şi solidaritatea creştin-ortodoxă în faţa Imperiului Otoman. Rusia era cel puţin în aceeaşi măsură expansionistă ca Germania, probabil chiar mai mult. Susţinerea pe care Germania, în mod firesc, o acorda

Austro-Ungariei (celuilalt mare stat german) a aşezat-o în contradicţie cu Rusia atât în Europa Centrală (ocupată în mare măsură de monarhia habsburgică), cât şi în Balcani, unde austro-ungarii, care anexaseră Bosnia şi Herţegovina, aveau poziţii şi interese de apărat; infiltrarea Germaniei în Imperiul Otoman, duşmanul secular al Rusiei şi o cale de acces spre Asia Centrală, unde Rusia avea propriile interese, n-a făcut decât să ascută neînţelegerile. Marea Britanie, la rândul ei, avea o problemă simplă, dar esenţială: echilibrul european. Cândva, acesta fusese dezechilibrat în favoarea Franţei: de unde şi îndelungata politică antifranceză a britanilor. Acum, statul cel mai puternic era Germania: opţiunea britanică nu era greu de ghicit (poate doar pentru oamenii politici germani!), cu atât mai mult cu cât se adăuga şi îngrijorarea stârnită de înarmarea navală.

Germania n-a fost mai agresivă decât ceilalţi; a avut însă – şi a plătit pentru asta – o politică mai proastă decât a celorlalţi.

Mai rasişti?

Germanii erau şi rasişti... ca mai toţi europenii, occidentalii îndeosebi şi nordicii în primul rând. În secolul al XIX-lea – cu prelungiri notabile şi în veacul următor – ideea socotită „corectă“ nu era nicidecum egalitatea raselor, ci, dimpotrivă, inegalitatea dintre ele. Un discurs „egalizator“ putea să pară cel mult un paradox curios. Ierarhia era bine stabilită: albii sus, galbenii la mijloc şi negrii jos (rasa neagră fiind multă vreme considerată o specie intermediară între omul alb şi maimuţă). Clasificările rasiale se rafinează de-a lungul secolului, rasele principale fragmentându-se în tot felul de rase secundare, inclusiv în Europa „albă“.

Excelenţa biologică şi intelectuală tinde să migreze spre nord. Teoriile rasiale nu fac decât să urmeze mersul istoriei. Primele civilizaţii sunt meridionale şi răsăritene. S-a petrecut apoi o deplasare spre vest, dinspre Mediterana orientală (Egipt, Siria, Grecia) spre Mediterana occidentală (Italia). Şi, în sfârşit, destul de târziu, de prin secolul al XVII-lea, nordul, mai precis nord-vestul Europei, s-a aşezat în avangarda civilizaţiei, urmat de nordul american. Pe vremea lui Cezar sau a lui Leonardo da Vinci, cine s-ar fi încumetat să-i proclame pe „germanici“

superiori italienilor? În secolul al XIX-lea, raporturile se inversaseră însă complet, în defavoarea sudului.

Nivelurile discursului rasial sunt totuşi diferite.[12] Există o antropologie ştiinţifică, făcută de profesionişti, şi o antropologie vulgarizatoare, sensibil mai ideologizată şi, adesea, cu mai multă priză la public. Antropologii germani de renume, în perioada bismarckiană şi wilhelmiană, se remarcă în genere prin moderaţie şi simţ al nuanţelor. De orientare predominant liberală, ei se opun cultului rasei germane „pure", după cum nu agreează nici antisemitismul. E caracteristică în acest sens polemica iscată între Rudolf Virchow şi antropologul francez Quatrefages. Cel din urmă denunţa unificarea Germaniei drept o „eroare antropologică", dat fiind că „rasa prusiană", coruptă prin elemente slave şi finice, ar diferi de „adevărata rasă germană". Virchow îi atrage atenţia că naţiunea nu are nimic de a face cu profilul rasial al unei populaţii. Francezul e cel care judecă în termeni rasiali, în timp ce germanul se dovedeşte mai apropiat decât el de concepţia „franceză" a naţiunii! Numele de prim rang ale antropologiei germane ajung să pună sub semnul întrebării însuşi conceptul de rasă; Felix von Luschan combătea, în lucrarea *Volker, Rassen, Sprachen*, apărută în 1922, „decuparea omenirii în grupuri artificiale, pornind de la culoarea pielii, lungimea sau lărgimea craniului, tipul părului etc." Mai devreme ca în alte şcoli antropologice, se afirmă în Germania „genetica populaţiilor", care vede în rase un „amestec dinamic" şi nicidecum o configuraţie omogenă şi fixă: un pas spre eventuala depăşire a clasificărilor rasiale. În comparaţie, francezii apar mai tradiţionalişti. Joseph

Deniker, într-o carte devenită clasică, *Les Races et peuples de la Terre*, publicată în 1900, propune împărţirea populaţiei europene în zece grupuri rasiale distincte (şase rase şi patru subrase). În 1924, unul dintre volumele introductive ale marii colecţii de istorie a lumii, *L'Evolution de l'humanité* (sub direcţia lui Henri Berr) tratează despre „rase şi istorie"; autorul, Eugène Pittard, profesor la Universitatea din Geneva, acceptă întru totul sistemul lui Deniker şi descrie „rasele" strict din punctul de vedere al trăsăturilor fizice (precizând, e drept, că popoarele nu sunt omogene sub aspect rasial). Până după Primul Război Mondial, antropologii germani nu par, aşadar, a fi mai rasişti decât colegii lor din alte ţări; sunt poate, în ansamblu, din scrupule profesionale, chiar mai puţin rasişti.

Este drept că-i vedem pe cei mai mulţi dintre ei alăturându-se politicii rasiale a lui Hitler, inclusiv pe adepţii, în principiu sensibil mai nuanţaţi, ai „geneticii populaţiilor". Fapt este că după Primul Război Mondial, preocupările rasiale s-au accentuat în antropologia germană; încă o manifestare, se vede, a frustrărilor unei naţiuni învinse care înţelegea să-şi compenseze umilirea prin afirmarea orgolioasă a calităţilor „rasei". O influenţă notabilă a avut, într-un public mai larg, cartea lui Hans F.K. Günther despre „rasiologia" poporului german: *Rassenkunde des deutschen Volkes*, apărută în 1922, şi reeditată în numeroase rânduri. Dar chiar şi sub Hitler, antropologii, raliaţi la regim, n-au vorbit toţi aceeaşi limbă; distincţia rămânea netă între cei care, precum Günther (mai curând diletant decât specialist), vedeau în rase realităţi perfect conturate şi fixe şi alţii care, dimpotrivă, atrăgeau atenţia asupra

caracterului lor eterogen şi evolutiv (însă şi o asemenea concepţie, în principiu mai bine fundamentată ştiinţific, îşi găsea locul în proiectul nazist de ameliorare a rasei: rasa trebuia ameliorată tocmai fiindcă nu era perfectă!).

Tapajul în jurul superiorităţii unui grup rasial bine definit, chiar în interiorul populaţiei albe, l-au făcut iniţial autori neprofesionişti... şi nici măcar germani. Mai întâi, francezul Arthur de Gobineau, cu al său *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853–1855), potrivit căruia rasa superioară era aceea a indo-europenilor sau arienilor, originari, după el, din platourile Asiei Centrale. Ei ar fi fost creatorii tuturor marilor civilizaţii; din păcate, amestecându-se cu nearieni, şi-au pierdut treptat puritatea originară, şi acest proces nefast anunţă declinul general al omenirii. Influenţa lui Gobineau în Germania a fost totuşi limitată; cartea îi apare, în traducere germană, abia în 1898. Al doilea nume de referinţă, Houston Stewart Chamberlain, face pasul decisiv spre Germania, în cartea lui despre *Geneza secolului al XIX-lea*, publicată în 1900; pentru acest britanic, pe jumătate germanizat (se căsătorise cu una dintre fiicele lui Wagner), germanii sunt naţia nobilă prin excelenţă – în antiteză cu evreii! Nici un antropolog german profesionist nu-şi permitea deocamdată asemenea interpretări radicale. Superioritatea Nordului era însă o idee care plutea în aer. Friedrich Ratzel, creatorul „antropogeografiei", vedea în climă principalul factor modelator al biologiei umane, cu concluzia că tot ce e spre nord e mai reuşit decât ce stă sub soarele sudului. Apăreau consecinţe curioase chiar în interiorul naţiunilor

constituite: francezii, italienii, germanii sau americanii din nord ar fi fost mai presus de compatrioții lor din sud. Superiori națiunilor meridionale, germanii nu erau nici ei superiori în egală măsură! Arheologul Gustaf Kossinna se numără printre cei care duc până la capăt teoria nordică, indicând drept loc de obârșie al arienilor sau indo-europenilor, pe care el îi numește indo-germani, spațiul nord-european, mai precis Scandinavia. Aici s-ar fi păstrat în cea mai mare măsură puritatea originară a unei rase de excepție, născută sub o climă aspră, garanția unei selecții naturale riguroase. Evident, nu toți germanii erau nordici. După Günther, doar 45–50% dintre ei aparțineau acestei rase și numai 6–8% erau nordici curați.[13] Cum se vede, dacă germanii stăteau mai bine decât alte popoare europene (exceptându-i pe scandinavi), nici ei nu mai stăteau chiar atât de bine, situație care făcea necesară „igiena rasei".

O obsesie bântuie lumea occidentală în a doua parte a secolului al XIX-lea și la începutul secolului următor: primejdia degenerării „rasei", a rasei albe, se înțelege. S-ar fi înmulțit prea tare rebuturile umane, purtătoare ale unei eredități încărcate, însemnate cu pecetea mizeriei, bolilor și alcoolismului. O nouă știință își propune să răspundă acestei sfidări: *eugenia.* Nici ea nu e o creație germană. Bazele i-au fost puse de britanicul Francis Galton, a cărui principală lucrare, *Natural Inheritance*, apare în 1889. Autorul o definea drept „știința ameliorării patrimoniului ereditar". Punctul central al doctrinei consta în identificarea soluțiilor adecvate pentru dirijarea procesului de reproducere, prin încurajarea, pe de o parte, a uniunilor benefice și, pe de altă parte, prin oprirea aducerii pe lume a unor ființe

tarate fizic sau mental. În sine, eugenia nu era rasistă; propunea o igienă socială, nu neapărat rasială. În fapt, însă, putea aluneca destul de ușor spre rasism, în măsura în care superioritatea sau inferioritatea biologică ajungea să se decidă și în funcție de caracteristici rasiale. După 1900 apar în mai multe țări societăți de eugenie. La Berlin, deja în 1905, se înființează, la inițiativa lui Alfred Ploetz, „Societatea de igienă rasială". Termenul „rasial" pare astăzi o alegere nefericită, fiindcă între timp a căpătat o conotație cu totul defavorabilă. În contextul dat, sensul nu era acela de discriminare rasială în interiorul comunității germane, exceptând, firește, distincția, considerată absolut normală în toate țările occidentale, între albi și rasele „de culoare". Sunt printre eugeniști și partizani ai rasei nordice, desigur și antisemiți, cu manifestări însă relativ discrete. Dar sunt și numeroși evrei, iar cele mai multe dintre articolele cu problematică evreiască din revista editată de Societate sunt scrise de autori evrei. Majoritatea participanților la mișcarea eugenică se opun, până la venirea lui Hitler la putere, antisemitismului rasial și rasismului nordic în cercetările și proiectele lor.

Interesul pentru eugenie este încă mai mare în Anglia decât în Germania. Înființată câțiva ani mai târziu, în 1908, „Societatea de educație eugenică" din Londra număra, în 1914, 1 047 de membri, față de 425 (în 1913) ai Societății similare din Germania. În 1913 se pun bazele și Societății franceze de eugenie. Câțiva autori francezi exprimă de altfel puncte de vedere mai radicale decât putem întâlni la eugeniștii din Germania. Printre aceștia, doi savanți celebri, ambii laureați ai premiului Nobel pentru

medicină. Charles Richet publică în 1919 o carte despre „selecţia umană“ (*La Sélection humaine*), în care preconizează „regenerarea naţiunilor şi a oamenilor“ în vederea creării „unei rase umane admirabile“; printre metodele recomandate figurau „evitarea oricărui amestec al raselor umane superioare cu rasele umane inferioare“, precum şi eliminarea persoanelor „anormale“. Iar doctorul Alexis Carrel susţine în cartea sa *L'Homme, cet inconnu*, apărută în 1936 şi devenită un bestseller internaţional, aplicarea riguroasă a principiilor eugenice prin înlăturarea „rebuturilor“ umane; un mijloc recomandat era camera de gazare (cu doar câţiva ani înainte de folosirea acestei „tehnici“ în Germania nazistă)!

În ce priveşte punerea în practică a principiilor eugenice, aceasta depindea, fireşte, de receptivitatea publică şi de implicarea instituţiilor statului. Germania nazistă atinge limita extremă. Dar comparaţia se cade a fi făcută între tipuri similare de societate, cu alte cuvinte între ţări cu regim liberal/democratic şi Germania de până la nazism. Iar concluzia este, din nou, că nu în Germania se întâlneşte răul cel mai mare. Spre sfârşitul Republicii de la Weimar s-a discutat o lege, care n-a mai apucat să intre în vigoare, privind sterilizarea „voluntară“; au fost şi cazuri, nu foarte multe, de aplicare efectivă a acestui procedeu. În Statele Unite însă, legile au permis sterilizarea, între 1907 şi 1960, a circa 60 000 de alienaţi, handicapaţi mintal, criminali „ereditari“ şi alte asemenea categorii. Iar Suedia, socotită şi ea printre campioanele democraţiei, a mers pe aceeaşi cale, şi asta până într-o perioadă recentă; abia în 1986 s-a aflat, cu stupoare, că în această ţară au fost

sterilizate, împotriva voinţei lor, între 1941 şi 1975, nu mai puţin de 13 000 de persoane, pentru asigurarea „igienei sociale“. Asemenea recorduri „democratice“ Germania nu le-a putut depăşi decât odată cu venirea lui Hitler la putere. În iulie 1933 este adoptată legea care prevedea sterilizarea obligatorie a persoanelor atinse de tot felul de deficienţe, iar în octombrie 1939, la scurt timp după începerea războiului, Hitler dă un ordin (ţinut secret) prin care se oficializează eutanasia.

Cum se vede, prejudecăţile rasiale şi strategiile discriminatorii (cu sau fără motivaţii rasiale) sunt foarte împărţite; e greu de stabilit, în această privinţă, „cota“ Germaniei în raport cu a altor naţiuni: foarte ridicată în anii nazismului, ea nu pare să fi fost mai pronunţată decât a altora până la deriva provocată de consecinţele Primului Război Mondial şi chiar până la venirea lui Hitler la putere. Nu se poate totuşi ignora – cu atât mai mult cu cât se ştie ce a urmat – existenţa unor factori potenţial favorizanţi, începând cu însăşi concepţia germană a naţiunii, văzută ca o comunitate „ereditară“. Curentul „völkisch“ (de la *volk* = popor), destul de răspândit, punea în evidenţă specificitatea etnică şi culturală; de aici, se putea aluneca spre conceptul unei specificităţi rasiale. În plus, li se oferea germanilor, chiar de către unii negermani, o poziţie de vârf în ierarhia raselor, în calitatea lor – fie doar pe jumătate! – de „nordici“. Şi apoi, indiferent de teorii, îşi făcea loc un sentiment de superioritate faţă de popoarele latine „în declin“ şi, încă şi mai accentuat, faţă de popoarele slave. Faptul că Germania se mărginea la Est cu Europa slavă, jumătatea mai puţin dezvoltată a continentului, a

cărei întârziere istorică îndemna în logica vremii la judecăţi rasiale, nu putea decât să-i încurajeze pe germani în buna lor impresie despre ei înşişi. Germanii au putut să pară mai înclinaţi spre rasism şi fiindcă rasismul lor se exercita îndeosebi asupra altor membri ai familiei europene, în timp ce rasismul britanicilor și al francezilor avea un teren larg de acţiune în imperiile lor coloniale, iar rasismul americanilor se aplica în primul rând propriei populaţii de culoare. Era mai puţin convenabil între albi, ceea ce părea oarecum natural în raporturile cu „ceilalţi".

Nu este deloc sigur că o comparaţie între Germania, aparent „predispusă" la rasism şi nazism, și Statele Unite, marele model al democraţiei, ar fi, în privinţa abordărilor rasiale, în favoarea acestora din urmă. Exceptând, firește, perioada nazistă, Statele Unite apar încă mai marcate decât Germania de teoriile și practicile rasiste. Discriminarea *legală* a negrilor – în statele din Sud – s-a prelungit un veac după eliberarea lor din sclavie, până în deceniul 1960–1970. În genere, ierarhiile rasiale au fost temeinic înrădăcinate în mentalul american, poziţia dominantă ocupând-o până mai ieri anglo-saxonii protestanţi şi alţi germanici, cum s-ar spune, „elita nordică". Ellen C. Semple, admiratoarea americană a lui Ratzel, a reluat teoriile acestuia (în *Influences of Geographic Environment*, 1911), prezentând un tablou extrem de contrastant între nordicii înzestraţi cu toate calităţile şi meridionalii din bazinul mediteranean, cărora nu le mai rămân decât defectele, accentuate încă la negrii din zona ecuatorială. O carte influentă a fost *The Passing of the Great Race* (1916) a lui Madison Grant: iarăşi „blonzii din nord" – mai puternici, mai inteligenţi

şi mai virtuoşi decât ceilalţi membri ai speciei umane. O marotă a americanilor s-a dovedit – şi încă mai e – estimarea „ştiinţifică" a indicelui de inteligenţă, faimosul I.Q. Un raport întocmit în 1921 îi aşeza pe imigranţii originari din ţările nordice: Anglia, Olanda, Germania... cu mult deasupra mediei. Spre marginea de jos a listei, cu cel mai scăzut nivel de inteligenţă, se aflau imigranţii proveniţi din Rusia şi Polonia (slavi, evrei), precum şi italienii. Negrii stăteau, evident, încă şi mai rău, deşi distanţa dintre ei şi italieni era ceva mai mică decât cea dintre italieni şi britanici.[14] Aceste concluzii au stat la baza legii imigraţiei din 1921, menită să favorizeze imigraţia „nordică" (a cărei pondere, în consecinţă, avea să crească, de la 20% în preajma Primului Război Mondial, până la 80%).

Se pot spune multe în favoarea Americii şi în defavoarea Germaniei. Ar fi însă exagerat şi nedrept să-i vedem pe germani mai înclinaţi spre rasism decât au fost americanii. E un capitol la care cu greu America ar fi putut fi depăşită.

O Germanie „mai puţin“ antisemită

Dintre toate păcatele Germaniei, antisemitismul a fost cel mai tare pus în evidenţă: lesne de înţeles, date fiind oribilele excese antisemite ale regimului nazist. Percepţie explicabilă, dar nu întru totul corectă: în imaginarul zilelor noastre, Germania prenazistă a ajuns să pară mai antisemită decât a fost în realitate.

Evident că a existat un antisemitism german, în contextul mai larg al antisemitismului european. Tradiţional, motivaţia a fost predominant religioasă; pentru creştini, evreii se făceau vinovaţi de a-l fi ucis pe Mântuitor. Credinţa lor diferită, dar nu chiar atât de diferită, reprezentând trunchiul din care s-a despărţit la un moment dat creştinismul, marca şi mai puternic diferenţa celor care ar fi putut, dar n-au vrut să devină creştini, indicându-i drept exponenţi tipici ai alterităţii în lumea profund religioasă a Evului Mediu şi începutului de epocă modernă. Într-o fază ulterioară, alteritatea religioasă s-a îmbogăţit sau a ajuns chiar să fie înlocuită cu noi motive de adversitate. Evreii au apărut ca exponenţii cei mai vizibili ai capitalismului financiar. Şi, invers, odată cu mişcarea socialistă şi comunistă, ca animatori ai unei ideologii revoluţionare, care-şi propunea să distrugă societatea capitalistă. Cu alte cuvinte, fiecare orientare îşi putea găsi un adversar în evreu, ceea

ce explică extinderea atitudinilor antisemite. Interpretările rasiale au adus un plus de „justificare“: biologic și mental, evreii apăreau ca o specie umană aparte în raport cu comunitățile în mijlocul cărora trăiau: chiar renunțând la religia lor, tot evrei rămâneau!

Fenomenul, încă o dată, e general european. Problema nu este să constatăm antisemitism în Germania: este ușor de constatat. Problema este de a aproxima, de la o țară la alta, ponderea și intensitatea manifestărilor antisemite. Or, în această privință, Germania de dinainte de nazism a fost departe de a se afla pe primul loc. Istoricii încep, parcă, să-și dea seama de această realitate, chiar dacă revizuirile propuse nu sunt lipsite de contradicții. Rămâne încă o nepotrivire între „obligația“ pe care se pare că și-o asumă de a detalia precedentele antisemite ale nazismului și situația efectivă de pe teren, care nu apare chiar atât de gravă. Astfel, Richard J. Evans trece în revistă tot felul de publicații și atitudini antisemite, începând cu pamfletul lui Wilhelm Marr din 1873, intitulat *Victoria iudaismului asupra germanității*, și fără să uite, firește, ostilitatea lui Richard Wagner față de compozitorii evrei și față de evrei în general. Prejudecățile antisemite, subliniază același autor, „erau de asemenea puternice în păturile superioare ale societății, în magistratură, funcția publică, armată și universități“. După care, tot Evans ne spune că Franța afacerii Dreyfus sau Rusia progromurilor apăreau în epocă drept mai ostile evreilor decât Germania, unde „comunitatea evreiască era puternic aculturată și unde antisemitismul politic explicit sau violent era relativ puțin răspândit în raport cu alte țări“.[15] Și, atunci, n-ar trebui schimbat

sensul argumentaţiei? Informaţia corectă, care s-ar cuveni să fie enunţată explicit, nu este aceea că Germania era antisemită, ci că era mai puţin antisemită decât alţii! Nepotrivirile sunt flagrante la Heinrich A. Winkler. Istoricul înregistrează până în cele mai mici detalii un şir lung de luări de poziţie antisemite: desigur, sunt multe! Consideră chiar că, în ce priveşte antisemitismul modern, Germania a fost iniţiatoare şi le-a dat exemplu celorlalţi. Două pagini mai departe, aflăm totuşi că (în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea) „doar o minoritate de germani urmăreau consemnele antisemiţilor extremişti". Imediat urmează remarca: „cei care chemau la luptă împotriva antisemitismului nu reprezentau însă nici ei decât o minoritate". Ar fi trebuit să se mobilizeze o majoritate pentru a denunţa un fenomen marginal (şi pe care, bineînţeles, nimeni nu putea atunci să-l pună în vreo legătură cu ceea ce se va întâmpla în vremea lui Hitler)? Cât despre voturile obţinute de partidele antisemite la alegerile pentru Reichstag, „saltul" cel mare se petrece în 1893: 3,4% faţă de numai 0,7% în 1890; în 1903 şi 1907, vor fi 2,6%, respectiv 2,2%. Cifre cu totul modeste. Totuşi, în ciuda declinului partidelor antisemite, precizează Winkler, iudeofobia nu numai că n-a dispărut, ci a pătruns în programele altor partide şi organizaţii (la conservatori, de pildă), devenind astfel şi mai eficientă. Concluzia pare a fi aceea a unui important filon antisemit. Bilanţul final al cărţii contrazice însă acest punct de vedere, prezent explicit sau implicit în mai multe pasaje. Citim, în final, următoarele: „Antisemitismul a fost un fenomen paneuropean şi nu s-a limitat la Europa. În Germania, cultura politică burgheză era

deja impregnată de prejudecăți antievreiești înainte de 1914, dar această observație se aplica de asemenea și altor țări. Iudeofobia era chiar mai pronunțată în Imperiul țarist rus, în Balcani și în Austro-Ungaria, și chiar în Franța, decât în Reichul german. Doar în urma Primului Război Mondial, a înfrângerii, a revoluției și a inflației, Germania a ajuns din urmă Franța în materie de ură față de evrei“.[16]

Bineînțeles că Germania a ajuns din urmă Franța și chiar a depășit-o cu mult odată cu nazismul, dar în discuție nu e derapajul de după Primul Război Mondial, ci situația de până atunci. Iar în această privință s-ar fi putut spune clar, de la bun început, că Germania nu a fost „mai antisemită“, ci „mai puțin antisemită“.

Între evrei și germani a existat o strânsă legătură istorică. Cea mai bună ilustrare a acestei relații speciale o oferă chiar idișul, limba vorbită de majoritatea evreilor europeni, derivată din germană. Nicăieri evreii nu s-au simțit mai „acasă“ ca în Germania. De nici o altă cultură nu s-au simțit mai puternic atrași.

Beno Brănișteanu, un jurnalist român evreu, a scris câteva pagini foarte interesante despre atracția exercitată asupra evreilor de cultura germană. Se referea la evreii din România, deci nici măcar la cei care trăiau în mediul german. Explica prin aceasta și atitudinea germanofilă a celor mai mulți dintre ei în Primul Război Mondial, în contrast cu francofilia majorității românilor. „Singuri evreii – spune el – aveau în masa lor o atingere, o legătură culturală seculară cu germanii. Limba lor, idișul [...] e totuși un dialect german, care a menținut, vreme de secole, legătura evreilor cu cultura germană. Îmi aduc aminte din

copilăria mea că aproape nu exista la Iaşi o casă de burghezi, de mici burghezi, în care să nu se găsească operele lui Lessing, ale lui Schiller şi chiar ale lui Goethe. Mama mea avea şi ea aceste opere şi niciodată în decursul conversaţiilor nu contenea să citeze din clasicii germani. [...] Copiii evrei învăţau toţi şi nemţeşte."[17]

Dacă aşa stăteau lucrurile cu evreii în genere, cu atât mai mult evreii germani erau foarte bine integraţi în comunitatea naţională. Reprezentau cam 1% din populaţia Reichului: în 1900, numărul celor de confesiune israelită se ridica la 587 000, faţă de 56 367 000, numărul total al locuitorilor. Erau relativ numeroşi evreii care renunţau la religie sau aderau la creştinism. Pătrundeau mai greu în profesiunile unde încă se menţinea un spirit de castă: corpul ofiţeresc şi magistratura, îndeosebi. Dimpotrivă, mulţi făceau carieră – şi adesea, o carieră strălucită – în profesiunile liberale şi în universităţi. Oamenii de ştiinţă evrei, unii dintre ei laureaţi ai premiului Nobel, contribuiseră masiv la gloria ştiinţifică a Germaniei; numele-simbol este cel al lui Albert Einstein. Când regimul nazist, în 1933–1934, i-a exclus din învăţământ pe profesorii evrei, a fost un cutremur în viaţa universitară. Unele discipline, precum fizica sau biologia, se bazau pe ei în bună măsură. În ansamblu, erau în universităţile germane mai mulţi profesori evrei decât catolici (deşi catolicii reprezentau o treime dintre germani, faţă de un singur procent care revenea evreilor).

Fenomenul cel mai interesant, care ilustrează clar inexistenţa unui antisemitism generalizat în Germania, este frecvenţa căsătoriilor mixte şi, în consecinţă, numărul

semnificativ al persoanelor cu „sânge" amestecat.[18] Potrivit unei estimări, numărul căsătoriilor între evrei şi germani ar fi crescut de la numai 200, între 1831 şi 1840, la 8 220, între 1901 şi 1910, 12 660 între 1911 şi 1920, şi 15 288 între 1921 şi 1930. În 1932, deci într-un singur an, s-a ajuns la 3 400, iar în 1933 aproape 40% din căsătoriile contractate de evrei au fost mixte. Dacă ar fi să ne raportăm strict la acest indicator, nicicând Germania n-a fost mai puţin antisemită ca în momentul instaurării dictaturii naziste. În 1934, procentul a scăzut la 15%, cu totul explicabil; încă e de mirare că au mai fost germani dispuşi să se înrudească cu evrei în condiţiile date.

Pentru regimul nazist a fost o mare bătaie de cap definirea modului cum trebuiau clasificaţi şi trataţi cei care aveau o origine amestecată, germană şi evreiască. Termenul folosit era „Mischlinge", în traducere „corcituri". Se împărţeau în două categorii: „Mischlinge" de gradul I, cei care aveau un părinte evreu şi celălalt german (deci, evrei 50%) şi „Mischlinge" de gradul II, cu un singur bunic evreu (aşadar, evrei 25%). O apreciere, considerată mult exagerată, din 1935, a Ministerului de Interne, dădea cifra de 750 000 „Mischlinge" de ambele grade. Chiar exagerarea e însă semnificativă, fiindcă reflectă conştiinţa existenţei multor legături de sânge între germani şi evrei. O statistică mai precisă, din 1939, scade considerabil acest număr, reţinând (pentru Germania propriu-zisă, fără Austria şi Sudeţi) cifra de 318 000 evrei „totali" sau „parţiali", dintre care 52 000 „Mischlinge" de gradul I şi aproape 33 000 „Mischlinge" de gradul II. Diferenţa dintre cele două estimări nu se poate explica decât în

măsură limitată prin emigrarea între timp a sute de mii de evrei și de „Mischlinge“. Fapt este că, în afara celor direct vizați, un număr și mai mare de germani ajunseseră să se afle în grade mai apropiate sau mai îndepărtate de rudenie cu evrei sau cu „evreo-germani“. Responsabilii naziști n-au încetat să caute soluții pentru problema acestei „specii“ intermediare. O ieșire din impas – propusă, dar neaplicată – ar fi fost asimilarea pur și simplu cu evreii a categoriei „Mischlinge“ de gradul I și, invers, cu germanii arieni, a categoriei „Mischlinge“ de gradul II. În ultima perioadă a războiului (începând din 1944), majoritatea bărbaților „Mischlinge“ de gradul I au fost trimiși în lagăre de muncă (femeile fiind și ele obligate la diverse munci în localitățile unde se aflau). N-a existat însă un proiect de exterminare. Un motiv va fi fost, inclusiv pentru Hitler, grija de a nu indispune excesiv categoria germanilor „puri“ înrudiți cu aceste „corcituri“.

Obsesia antisemită a nazismului nu poate fi interpretată drept continuare și amplificare a unei tradiții antisemite specific germane. Paradoxul german stă în faptul alunecării dinspre un antisemitism limitat (sub nivelul „mediu“ al antisemitismului european), la un antisemitism extrem. E o logică aparent bizară, și totuși o anumită logică. Fenomenele istorice se derulează adesea în tandemuri contradictorii. În societatea germană, tocmai fiindcă n-a existat un antisemitism masiv care să le bareze drumul, evreii au ajuns să ocupe poziții centrale, chiar la vârf în anumite domenii. Se asimilaseră în bună măsură, dar nu până la contopirea deplină. E o situație periculoasă, atunci când se caută un „țap ispășitor“. „Celălalt“, aflat în inima

cetăţii şi prezentând mai puţine semne vizibile de alteritate, poate fi perceput ca un adversar mai primejdios decât un potenţial inamic îndepărtat sau uşor de identificat. Evreii aveau să fie excluşi tocmai fiindcă se integraseră prea bine. Aveau să plătească pentru succesivele eşecuri ale Germaniei, de la înfrângerea din 1918 până la Marea Criză din 1929–1933.

1914: polemica responsabilităților

Este Primul Război Mondial, declanșat în august 1914, imputabil Germaniei? Vina acesteia a fost explicit formulată de învingători în textul tratatului de la Versailles (semnat, de nevoie, și de Germania); cum Austro-Ungaria deja dispăruse, răspunderea nici măcar nu se mai putea împărți. Un timp, germanii n-au încetat să-și clameze inocența, dar au venit nazismul, al Doilea Război Mondial și o nouă înfrângere, mai gravă încă decât prima, care au aruncat, pe drept sau pe nedrept, o lumină defavorabilă asupra Germaniei din toate timpurile. Fritz Fischer a denunțat încă și mai sever scopurile expansioniste ale țării sale (deși nu e sigur că mai recunoștea Reichul ca fiind țara sa) în Primul Război Mondial decât o făcuseră învingătorii de atunci. Cei care i-au preluat mesajul – chiar dacă pe un ton mai puțin vehement – continuă să vadă în Germania principalul factor responsabil. Citez din lucrarea recentă a lui Heinrich A. Winkler: „Dacă nu se poate imputa Germaniei întreaga responsabilitate a Primului Război Mondial, se poate vedea totuși în ea principala responsabilă a acestei conflagrații. Fără sprijinul german, Austro-Ungaria n-ar fi putut declara război Serbiei. Partidele războiului din Berlin și Viena s-au susținut reciproc, și au dat elan celui din Sankt Petersburg."[19] Întrebarea

ar fi dacă tot Germania a fost vinovată pentru proiectele expansioniste ale Serbiei şi pentru atentatul de la Sarajevo!

Lucrul interesant este că, în timp ce unii istorici germani continuă să facă „mea culpa“, sunt destui istorici „negermani“ care nu mai par atât de preocupaţi să condamne Germania. Richard J. Evans recenzează în detaliu toate posibilele antecedente ale celui de-al Treilea Reich; nu uită, fireşte, nici diversele episoade ale Primului Război Mondial; dar nu spune nici un cuvânt despre izbucnirea conflictului şi responsabilităţile respective. Or, tocmai în acest punct putea fi judecată Germania şi se putea stabili o legătură între expansionismul celui de-al Doilea şi al celui de-al Treilea Reich. Dacă nu e o uitare explicabilă altminteri (dar cum?), concluzia ar fi că istoricul britanic nu crede în vreo răspundere a Germaniei mai mare decât a altora la 1914.

Însă surpriza o oferă istoricii francezi. În Franţa, vina Germaniei, duşmanul „ereditar“, era de la sine înţeleasă. Or, sunt deja destui istorici din această ţară care au renunţat să mai acuze Germania pentru declanşarea războiului. Nu o consideră, desigur, nevinovată, dar nici neapărat „mai vinovată“. Actuala apropiere politică franco-germană îşi spune desigur cuvântul. Totuşi, chiar în noile condiţii ale raporturilor dintre cele două naţiuni, interesul francez ar fi fost ca Germania să aibă o parte cât mai mare de răspundere, nedreptatea ei fiind în fond garanţia dreptăţii Franţei. Fără a neglija noua atmosferă politică, e de constatat şi o nouă atmosferă istoriografică: împrejurările Primului Război Mondial încep să fie judecate, în sfârşit,

„fără ură şi părtinire“, sau cel puţin cu un dram de înţelegere şi pentru cealaltă parte.

Jean-Jacques Becker, poate în prezent cel mai cunoscut dintre specialiştii francezi ai Primului Război Mondial, constată „erorile de apreciere“ ale liderilor germani, dar nicidecum dorinţa de a provoca un război european; în ce priveşte mecanismul declanşării conflictului, decizia „fără întoarcere“ ar fi fost mobilizarea generală decisă de Rusia, care a provocat imediat riposta Germaniei.[20] Într-un recent Dicţionar al Marelui Război, apărut sub direcţia lui François Cochet şi Rémy Porte, se apreciază (sub iniţialele lui Rémy Porte), că atitudinea cea mai condamnabilă a fost a statului-major austro-ungar, „ceilalţi participanţi (Rusia, Germania şi Franţa îndeosebi) păcătuind mai ales prin lipsă de coerenţă, ezitări, contradicţii între discurs şi fapte“.[21] Cum se vede, Germania e pusă alături de Franţa, fără vreun grad de vinovăţie în plus! Într-un alt articol, privitor la „cauzele războiului“, scris de François Cochet, unde Germania e criticată moderat (în fond, nu mai mult decât ceilalţi actori), concluzia – sau lipsa de concluzie! –, departe de tradiţionalele puncte de vedere tranşante, este aceea că „intrarea în războiul din 1914 rămâne o alchimie foarte complexă, care scapă în parte înţelegerii sau cel puţin unei analize pur raţionale“.[22] În sfârşit, până şi marele instigator la măcel, considerat a fi fost kaiserul Wilhelm II, este exonerat, într-o biografie publicată de Christian Baechler, de intenţia provocării războiului, punându-i-se în seamă doar incapacitatea de a i se opune. „Nimic – scrie istoricul francez – în atitudinea lui Wilhelm II şi în declaraţiile lui nu ne

permite să conchidem că ar fi dorit și pregătit un război preventiv." Îi plăcea să fie privit ca un „Împărat al păcii". „A rămas atașat păcii până la capăt", însă n-a reușit să reziste celor care predicau intransigența.[23]

Abordăm acum problematica, aparent simplă (dacă ne-am lua după siguranța cu care o rezolvă istoricii), în fapt însă extrem de încurcată, a cauzalității istorice. Istoricul decide cu aparentă autoritate asupra cauzelor, dar n-are nici un mijloc pentru a verifica validitatea soluțiilor avansate. Istoria nu e o știință experimentală: nu are cum să măsoare ponderea fiecărui element care intră în compoziția sa. Pe vremuri, istoricii colecționau cauze „mici"; e cunoscută remarca lui Pascal privitoare la nasul Cleopatrei (care, arătând altfel, ar fi dat un alt curs istoriei). Istoricii moderni, dimpotrivă, s-au orientat tot mai mult spre cauzele mari, potrivit unor abordări structurale. Un război – pentru a ne apropia de subiect – își afla origina în contradicții majore: interese economice, zone de influență și așa mai departe. Se constată însă, în tratarea Primului Război Mondial, o interesantă reorientare spre luarea în considerare a „detaliilor", a deciziilor punctuale, a ezitărilor și estimărilor neinspirate, de natură să ne apropie mai mult de mecanismul intim al declanșării conflictului decât enunțarea foarte generală a unor contradicții de amploare, existente fără îndoială – dar oare e sigur că tocmai acestea au provocat războiul?

Henry Kissinger se află printre autorii care cred în inevitabilitatea Primului Război Mondial, bazându-se tocmai pe cauzele majore care l-ar fi generat. Iată ce scrie fostul secretar de stat american în cartea sa despre *Diplomație*:

„Aspectul cu adevărat uluitor al izbucnirii Primului Război Mondial nu este faptul că o criză mai simplă decât altele care fuseseră rezolvate a dus în cele din urmă la declanșarea unei catastrofe planetare, ci că a durat atât de mult până când s-a aprins scânteia.“[24] Așadar, scânteia trebuia să se aprindă, deoarece cauzele mici sunt subordonate cauzelor mari. Kissinger vede jumătatea goală a paharului, ceea ce e pe deplin justificat. Nu ia însă în considerare și cealaltă jumătate, jumătatea plină, ceea ce n-ar fi fost mai puțin justificat. Exista în Europa un echilibru de forțe, care putea degenera în conflict, așa cum s-a și întâmplat, dar putea la fel de bine să asigure în continuare pacea. „Uluitor“ sau nu, acest echilibru a funcționat destul de bine până la 1914, trecând peste crizele marocane, peste criza balcanică din 1908, peste războaiele balcanice din 1912–1913... Era un echilibru de putere care avea să se dovedească aproape perfect tocmai în condițiile războiului: prelungirea acestuia cu mult peste previziunile inițiale s-a datorat potențialului sensibil egal al celor două tabere. Nimeni nu poate afirma că, fără atentatul de la Sarajevo, o altă scânteie n-ar fi aprins până la urmă războiul. Dar, și invers, nimeni nu are cum să dovedească inevitabilitatea unei scântei declanșatoare. Primul Război Mondial e o realitate istorică; nu avem suficiente motive pentru a-l privi ca pe o fatalitate. Cert este că nici unul dintre actorii principali ai războiului, dacă ar fi avut măcar o vagă idee de ce se va întâmpla, n-ar fi făcut pasul decisiv. Dacă tot căutăm cauze, cauza cea mai puțin contestabilă a războiului a fost inconștiența.

Argumentaţia mai veche – şi rămasă oarecum izolată – a lui A.J.P. Taylor este exact opusul convingerii lui Kissinger, şi în genere a opiniei comune privitoare la „cauze". „E moda astăzi – spunea istoricul britanic – să se caute cauze profunde marilor evenimente. Poate însă că războiul care a izbucnit în 1914 nu a avut cauze profunde [...]. În iulie 1914, lucrurile au mers rău. Singura explicaţie valabilă este că lucrurile s-au întâmplat pur şi simplu fiindcă s-au întâmplat." Şi, în alt pasaj, mai explicit: „Lucrurile care sunt blamate pentru războiul din 1914 – diplomaţia secretă, balanţa de putere, marile armate continentale – au dat tot ele Europei o perioadă de pace fără precedent [...]. Nu e o bună întrebare «ce factori au provocat izbucnirea războiului?» Chestiunea e mai curând «de ce factorii care au prezervat atâta timp pacea în Europa n-au mai reuşit s-o facă în 1914?»"[25] Analogia pe care o sugerează Taylor este aceea a unui accident de maşină. Cauza obligatorie – dar mult prea îndepărtată – a oricărui accident de maşină se poate spune că e inventarea motorului cu combustie internă. În fapt cauzele directe, luate în considerare de poliţie, sunt diverse şi multe fortuite: greşeala şoferului, viteză excesivă, starea proastă a drumului şi aşa mai departe. „Aşa e şi cu războaiele", conchide Taylor. Se poate face analogia şi cu un exploziv; acesta nu explodează decât „provocat" de un detonator. Problema la 1914 este să identificăm detonatorul. Până la urmă, ca să rămânem la cazul german, nici nu mai are importanţă dacă Germania dorea sau nu colonii sau alte câştiguri teritoriale sau economice. Întrebarea nu e dacă le dorea sau nu, ci dacă a intrat sau nu

dintr-un asemenea motiv în război. Pentru Taylor, anti-german visceral, evident, cauza „specifică“ e clară: „declanşatorul“ constă în deciziile luate de Austro-Ungaria şi Germania. Păstrând ideea generală a istoricului britanic, putem privi astăzi totuși mai detaşat problema responsabilităţilor.

Fritz Fischer, în prezent, e abandonat sau cel puţin sensibil nuanţat. El a adunat cu migală tot felul de proiecte expansioniste germane din preajma războiului. Dar cine nu avea asemenea proiecte? E de altfel un amalgam de opinii diverse, provenind din cercuri diferite şi exprimând tendinţe contradictorii, unele teoretic realizabile, altele mai curând utopice. Nu se poate extrage din ele o acțiune politică premeditată a Germaniei, care, după cum am spus deja, a păcătuit în politică mai mult prin lipsă de consistenţă decât prin prea multă consistenţă. Cât despre militari, evident că ei se joacă de-a războiul, aceasta este meseria lor (nu doar în Germania!). E greu de găsit – pentru a încerca o analogie – un text mai expansionist decât cel conceput de viitorul general Charles de Gaulle în 1932, în cadrul secretariatului general al consiliului superior al Apărării naţionale; e un aproape incredibil proiect de hegemonie franceză în întreaga lume, din care nu lipseşte alipirea Renaniei, extinderea imperiului colonial african, sporirea influenţei nu numai în Europa Centrală şi Răsăriteană, dar şi în America Latină (evident, în detrimentul Statelor Unite), neutralizarea posesiunilor britanice (Gibraltar, Malta, Suez)... şi aşa mai departe. Putem trage de aici concluzii privind responsabilitatea Franţei pentru al Doilea Război Mondial? Cât despre

proiectele expansioniste germane, enunţate după august 1914, bineînţeles că acestea sunt numeroase şi mult mai aplicate: era război, un război pe care Germania îl considera impus şi pentru care se aştepta la o „plată" corespunzătoare. Dar n-avem decât să comparăm proiectele germane, nu cu simplele proiecte ale celorlalţi, ci cu realitatea însăşi a păcii de la Versailles: nu s-ar spune că învingătorii au înţeles să profite mai puţin decât ar fi profitat Germania în caz de victorie. Pe de altă parte, s-a arătat în mod convingător că intensa propagandă a „scopurilor de război" a fost destinată cu deosebire opiniei publice germane (altminteri, într-adevăr, ce rost ar fi avut să se clameze aceste obiective); opinia publică trebuia convinsă, şi menţinută în această convingere în anii grei ai războiului, pe de o parte de dreptatea Germaniei, pe de altă parte de avantajele care îi vor reveni în urma sacrificiilor consimţite.[26]

La antipodul lui Fritz Fischer, Jean-Jacques Becker consideră că în „înlănţuirea care a condus la războiul european, interesele materiale sunt absente sau au un loc foarte restrâns".[27] Au contat mult sentimentele şi antagonismele naţionale. A contat, în toate marile ţări implicate (Austro-Ungaria, Germania, Rusia şi Franţa – şi de remarcat că istoricul francez nu face aici nici o deosebire între Germania şi Franţa) presiunea statelor-majore: planurile de război erau minuţios puse la punct şi trebuiau aplicate întocmai, altminteri existând riscul unor grave disfuncţionalităţi (Rusia ar fi putut mobiliza doar împotriva Austro-Ungariei? Poate că da, dar planul său de război prevedea o mobilizare generală. Germania ar fi

putut ataca doar Rusia? Poate că da, dar planul von Schlieffen prevedea, în prima fază, o ofensivă împotriva Franței...). În sfârşit, intră în joc masiv şi mentalităţile, imaginarul războiului; generaţia de la 1914 credea despre război două lucruri: mai întâi că era inevitabil şi în al doilea rând că avea să fie de scurtă durată. Presupusa fatalitate a conflictului şi convingerea că se va încheia repede au contribuit la acceptarea cu sufletul împăcat a unei înfruntări care ar fi fost, totuşi, evitabilă.

Singurul punct de plecare incontestabil al războiului a fost atentatul de la Sarajevo. În rest, cauzele mari pot fi discutate în fel şi chip, pot sau nu să fie luate în considerare. Fără atentatul de la Sarajevo n-ar fi izbucnit *atunci* războiul european. Poate ar fi izbucnit altădată, poate n-ar mai fi izbucnit.

La Sarajevo, capitala Bosniei anexate de monarhia habsburgică, tânărul sârb bosniac Gavrilo Princip a reuşit să-i asasineze pe arhiducele Franz Ferdinand, moştenitorul tronului Austro-Ungariei, și pe soţia acestuia. Autorităţile de stat ale Serbiei n-au fost propriu-zis implicate în atentat, dar grupul de atentatori era în legătură cu organizaţia teroristă sârbă *Mâna neagră*, condusă de colonelul Dragutin Dimitrievici, şeful serviciilor de informaţii ale armatei sârbe; au primit pe această cale arme şi bani. Austro-Ungaria a găsit prilejul potrivit pentru a trimite mai întâi un ultimatum Serbiei şi apoi – în condiţiile acceptării aproape în întregime, dar nu în totalitate, a ultimatumului – pentru a-i declara război, la 28 iulie 1914.

Evident că Austro-Ungaria a căutat războiul cu tot dinadinsul (mai mult Austria decât Ungaria, aceasta din

urmă având și așa destule necazuri cu naționalitățile, inclusiv cu propria populație sârbă, și, mai presus de responsabilii politici, statul-major austriac... dar, în final, aceasta a fost decizia). Monarhia habsburgică este, așadar, prima vinovată... cu condiția de a scoate din context evenimentele anului 1914. Să spunem, totuși, mai întâi, că atentatul de la Sarajevo nu a fost deloc o crimă „minoră". Lovea, simbolic, în inima imperiului. Austro-Ungaria, dacă n-ar fi reacționat, și-ar fi pierdut credibilitatea de mare putere (o mare putere cam suferindă, dar încă, formal, o mare putere). Ceea ce i se poate reproșa nu e prima reacție, care se cuvenea oricum să fie suficient de dură, ci disproporția dintre motivul real și declarația de război. Cu alte cuvinte, lucrurile s-ar fi închis, inclusiv în favoarea Austriei, dacă rămâneau limitate la ultimatum și acceptarea acestuia aproape completă de partea sârbă („un magnific succes diplomatic" pentru dubla monarhie, după cum apreciază un istoric).[28]

Privită în cadrul strict al lunii iulie 1914, Serbia apare, dacă nu cu totul nevinovată, oricum mai puțin vinovată decât Austro-Ungaria. În realitate, văzute într-un cadru istoric mai larg, lucrurile nu stau chiar așa. Serbia era mult mai mică decât Austro-Ungaria, dar nu mai puțin expansionistă. Poate chiar mai expansionistă, în condițiile în care Austro-Ungaria își cam atinsese limitele (și orice extindere în Balcani, prin înglobarea suplimentară a unor populații slave, n-ar fi făcut decât să amplifice complicațiile naționale din imperiu), în timp ce Serbia tocmai căpătase gustul măririlor teritoriale.

I s-a reproşat Austro-Ungariei şi tratamentul discriminatoriu aplicat numeroaselor naţionalităţi reunite în acest imperiu multietnic. S-ar fi înfăţişat ca o structură anacronică, în plină eră a afirmării naţiunilor. Serbia, dimpotrivă, ar fi urmărit un proiect naţional în spiritul vremii. Şi sub aceste aspecte sunt mai multe de spus. Dacă, în vremea Primului Război Mondial, tendinţa generală, pe care războiul a accentuat-o, mergea în sensul dezideratelor naţionale, era postnaţională care se anunţă astăzi ne poate dispune la mai multă înţelegere pentru alcătuirile supranaţionale. Austro-Ungaria ar fi avut şansa să devină o federaţie a popoarelor din Europa Centrală. O şansă pe care a ratat-o, dar ar fi meritat poate să n-o rateze. Statele „naţionale“ care s-au constituit pe ruinele ei au fost doar parţial sau deloc state naţionale; era aproape imposibil să se traseze frontiere net despărţitoare între popoare pe care istoria le amestecase. În partea austriacă a monarhiei se făcuseră de altfel paşi în direcţia unei eventuale federalizări: existau autonomii provinciale, iar din 1907, introducându-se votul universal, germanii ajunseseră să fie minoritari în Parlament. Ungaria însă se menţinea în ideea strictă a statului naţional ungar şi a naţiunii ungare unitare: a fost o mare neînţelegere a cursului istoriei, pe care ungurii aveau să o plătească scump.

În ce priveşte proiectul „naţional“ al Serbiei, astăzi îi cunoaştem istoria de la început până la capăt, aşa că îl putem judeca mai bine. Deşi la scară mai mică şi cu justificările naţionale de rigoare şi Serbia prezintă tot un caz de imperialism. Urmărea nu numai constituirea „marii Serbii“, ci a unui stat atotcuprinzător al slavilor sudici

și chiar dincolo de hotarele lor, unde sârbii urmau să fie „mai egali“ decât ceilalți. Croații, care făceau parte din monarhia habsburgică, erau foarte apropiați de sârbi prin limbă, însă prin istorie, religie și cultură se prezentau ca un popor sensibil diferit de aceștia, legați nu de Balcani, ci de Europa Centrală (singurii, de altfel, care în cadrul Ungariei dispuneau de o anume autonomie). Slovenii erau un popor distinct, slav, firește, dar care evoluase integrat în spațiul german. Macedonenii se simțeau mai aproape de bulgari, dar sârbii țineau neapărat să-i aducă mai aproape de ei. Albanezii erau pur și simplu albanezi. Pentru a ajunge la Adriatica, Serbia a încercat în războiul balcanic din 1912 să ocupe întreg teritoriul locuit de aceștia. Până la urmă, mai ales datorită Austriei, s-a constituit Albania, ca stat de sine stătător, rămânând însă ținuturi albaneze (în Kosovo și Macedonia) înglobate în Serbia. Ar fi naiv să ne închipuim că Serbia era mai binevoitoare cu naționalitățile decât Austro-Ungaria. I-a lipsit, ca peste tot în Balcani, cultura acceptării diversității etnice și a identităților minoritare. Sutele de mii de români din Valea Timocului n-aveau nici atunci, cum nu au nici astăzi, statutul recunoscut al unei minorități etnice. Despre Bosnia, orice discuție e inutilă; recentul genocid ar fi fost de neconceput sub stăpânire austro-ungară. Austro-ungarii discriminau, dar nu masacrau. Trebuie spus că Serbia (ca și Croația de altfel) a dovedit, de-a lungul unui întreg secol, un potențial de violență ieșit din comun, de la cumplita scenă a asasinării regelui Alexandru Obrenovici și a soției sale, în 1903, până la vărsările de sânge din Bosnia

şi Kosovo; atentatul de la Sarajevo din 1914 e doar un episod, care nu poate fi izolat de un secol de istorie.

Nu e cazul nici să inversăm rolurile, pentru a pune în evidenţă în prea mare măsură partea de dreptate a Austro-Ungariei şi, implicit, partea de nedreptate a Serbiei. Fiecare din cele două părţi a avut şi n-a avut dreptate, sau a avut propria dreptate, care nu era şi a celuilalt. Austro-Ungaria căuta să-şi consolideze poziţiile în Balcani şi să evite tentaţiile secesioniste ale slavilor din Imperiu. Serbia urmărea să-i reunească în jurul ei pe toţi slavii sudici, inclusiv pe cei din monarhia vecină, şi să devină o putere regională. Anexarea, în 1908, a Bosniei şi Herţegovinei de către Austro-Ungaria (care le administra din 1878) a făcut să crească tensiunea, sporită încă prin războaiele balcanice din 1912–1913. Prăbuşirea stăpânirii otomane în Balcani şi împărţirea teritoriilor între micile state naţionale din peninsulă păreau să anticipeze un scenariu similar şi pentru Austro-Ungaria. Serbia, chiar dacă nu a anexat tot ce şi-ar fi dorit, a ieşit întărită din conflict, în dauna Bulgariei, pe care mizase Austro-Ungaria. Ocuparea Macedoniei de către Serbia a provocat de altfel riposta Bulgariei şi declanşarea celui de-al doilea război balcanic. Era de aşteptat să urmeze un conflict direct între Viena şi Belgrad. Austro-Ungaria a profitat de atentatul de la Sarajevo pentru a rezolva o situaţie care i se părea periculoasă pentru Imperiu, şi chiar era periculoasă. Trebuiau stopate, din punctul său de vedere, iredentismul şi expansionismul sârbesc. S-ar putea ca temerile austro-ungare să fi fost exagerate, iar acuzele parţial nedrepte. Şi unele, şi altele aveau însă un fundament. Iar

până la urmă, ceea ce contează în relaţiile internaţionale – şi în toată gama raporturilor interumane – nu sunt strictele realităţi, ci reprezentările. Viena *percepea* Serbia ca pe o ameninţare. Şi Statele Unite au profitat – dacă e să încercăm o analogie – de atentatul de la 11 septembrie pentru a intra în Irak, chiar cu mai puţină îndreptăţire ca în cazul conflictului dintre Austro-Ungaria şi Serbia. E clar că a fost o greşeală, pe care Austro-Ungaria a plătit-o prin dispariţia ei, dar, într-o judecată echilibrată, nu se poate afirma pur şi simplu că riposta Austro-Ungariei ar fi fost cu totul nejustificată. Imprudentă, cu siguranţă, şi dezastruoasă prin consecinţele ei.

Revenim la Germania. Acum începe tragedia Germaniei, care se desfăşoară implacabil, ca orice tragedie, din prima clipă până în ultimul moment. Factorul declanşator e atentatul de la Sarajevo. Fără să aibă idee de ce va urma, Gavrilo Princip – un personaj astăzi complet uitat – a marcat cursul istoriei mai mult decât oricare altă personalitate a secolului. Nici Hitler n-ar fi existat fără el (dacă admitem că, neavând loc atentatul de la Sarajevo, nu s-ar mai fi ajuns la război). Germania a ajuns să ia decizii şi să facă mişcări care s-au înlănţuit aproape obligatoriu. S-ar spune că nu mai avea cale de scăpare (încercând să ne aşezăm în termenii judecăţii de atunci; astăzi, când ştim cum s-au petrecut lucrurile, am căuta, fireşte, alte soluţii).

Mai întâi, Germania se simţea izolată şi încercuită. A fost desigur aceasta şi o temă de propagandă, pentru a justifica declaraţiile de război şi strategia adoptată. Exprima însă şi o convingere, larg răspândită, exagerată până

la un punct, dar şi justificată în parte. Războiul de altfel a dovedit-o: în timp ce Franţa şi Rusia au avut de luptat pe un singur front, Germania a trebuit să facă faţă pe două fronturi, atât împotriva Franţei şi a Angliei, cât şi a Rusiei. Era consecinţa eşecului politicii germane de alianţe, dar şi consecinţa datelor geopolitice obiective; poziţia central-europeană a Germaniei se dovedea extrem de incomodă. În aceste condiţii, Austro-Ungaria rămânea un aliat preţios, singurul pe care Germania mai putea conta. Era, în bună măsură, tot un imperiu german, printr-o parte a populaţiei, prin istoria sa, prin marca de civilizaţie imprimată popoarelor care-l alcătuiau. Alternativa la Austro-Ungaria ar fi fost o Europă Centrală şi sud-estică împărţită între slavi, cu Rusia ca putere hegemonică: pentru Germania, o ipoteză intolerabilă. Când se discută responsabilităţile războiului, Rusia face figură oarecum secundară, fiindcă, dacă a avut partea ei la început, nu i-a mai prins şi sfârşitul. Un Prim Război Mondial sfârşit şi cu victoria Rusiei ar fi interesant de imaginat. Deja ruşii căpătaseră din partea aliaţilor occidentali învoirea de a se instala în strâmtorile Mării Negre. Pe drept sau pe nedrept, Austro-Ungaria avea ceva de împărţit cu Serbia. Dar Rusia de ce s-a grăbit să sară în ajutorul Serbiei? Sub pretextul solidarităţii slave, urmărea – şi urmărea de multă vreme – să-şi extindă dominaţia în Balcani, ca şi în Europa Centrală. Nu putem şti ce s-ar fi întâmplat în caz de victorie rusească, dar o analogie se poate face uşor cu ceea ce s-a întâmplat la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial: o parte însemnată a Europei trecută sub stăpânirea Rusiei.

Din toate aceste motive, Germania a luat partea Austro-Ungariei, fără rezerve, doar cu unele nuanţe care nu s-au dovedit esenţiale. Ştim astăzi că n-a fost un calcul bun. Atunci părea justificat. Susţinerea acordată Austro-Ungariei n-a însemnat însă, într-o primă fază, o opţiune în favoarea războiului. Până în momentul începerii ostilităţilor, războiul a părut de altfel puţin probabil. Nimeni nu-l dorea (cu excepţia Austro-Ungariei, care voia strict un război limitat cu Serbia). Lucrurile se puteau opri la ultimatumul austriac şi acceptarea lui de către sârbi. Un pas mai departe, însemna războiul cu Serbia; în acest caz, Puterile Centrale sperau totuşi că Rusia nu va interveni (şi bine ar fi făcut, inclusiv pentru propriul destin!). Dacă Rusia intervenea şi se isca, din vina ei (după interpretarea germană, cel puţin), un război general, atunci germanii se consolau cu gândul că „mai bine acum decât mai târziu". „Mai târziu", peste câţiva ani, ar fi însemnat o Rusie mai bine pusă la punct din punct de vedere militar şi al transporturilor feroviare; cum un război cu Rusia părea inevitabil, mai bine, aşadar, să fie „mai devreme". Când Serbia „aproape" acceptă ultimatumul, Wilhelm II e încântat şi consideră diferendul pe cale de soluţionare (scrie cu mâna lui: „Strălucit rezultat pentru un termen de doar 48 de ore. E mai mult decât se putea aştepta! Un mare succes moral pentru Viena, dar cu asta dispare orice motiv de război. [...] N-aş fi ordonat nicicând mobilizarea pentru aşa ceva").[29] Se petrece însă o „bâlbâială" diplomatică. Instrucţiunile date de cancelar ambasadorului german la Viena sunt echivoce, spre deosebire de intenţiile declarat pacifice ale Kaiserului. Fără importanţă, de

altfel: la 28 iulie, Austro-Ungaria declară război Serbiei fără să se mai ostenească a consulta partea germană: se simțea, oricum, susținută (poate că o consultare a celor două Puteri Centrale ar mai fi lăsat păcii o șansă, dată fiind poziția mai nuanțată a Germaniei, a Kaiserului în orice caz). Din acest moment, un mecanism de precizie se pune în mișcare, care se pare că nici nu mai ascultă de oameni: totul se petrece automat. Pe 30 iulie, Rusia ordonă mobilizarea generală. La fel cum Austro-Ungaria conta pe Germania, tot așa Rusia simțea că se poate baza pe sprijinul Franței. În criza care a precedat războiul, Germania și Franța au avut comportamente complet diferite… conducând însă la rezultate similare. Germania și-a susținut activ aliatul, în timp ce politica franceză a fost de o desăvârșită pasivitate. Poate ar fi prins bine un sfat de moderație adresat rușilor. Pasivitatea francezilor i-a convins că totul e în regulă: Franța va merge cu ei. La fel ca Austro-Ungaria față de Germania, nici Rusia n-a socotit de cuviință să ceară acordul aliatului francez atunci când a întreprins pasul decisiv: mobilizarea generală.

Dialectica vinovățiilor germane

Îndată după ordinul rusesc de mobilizare, Germania a declarat război Rusiei, la 1 august 1914. Într-o ultimă încercare de a limita războiul, Wilhelm II a cerut statului său major să oprească pentru moment atacul împotriva Franței. Cu alte cuvinte, să renunțe la planul von Schlieffen. Imposibil! Planurile de război nu se mai schimbă în momentul începerii conflictului. La 3 august, Germania a înaintat Franței declarația de război.

Pentru a nu fi oprit angrenajul, toate marile puteri implicate au partea lor de răspundere. Una dintre ele – oricare – să fi declarat explicit că nu are intenția de a intra în joc, și jocul s-ar fi oprit. Austro-Ungaria nu s-ar fi lansat în conflict dacă ar fi avut îndoieli cu privire la sprijinul german. Rusia n-ar fi făcut un pas decisiv spre război dacă n-ar fi simțit Franța alături de ea. „Fiecare guvern, în fiecare moment, a ales soluția care conducea spre războiul general“[30], scrie Jean-Jacques Becker care, încă o dată, nu înțelege să separe Franța de responsabilitatea generală. Culmea este că nici unul dintre viitorii beligeranți n-a dorit războiul, cel puțin nu un război de asemenea amploare. „N-am vrut așa ceva“, avea să spună mai târziu Wilhelm II. Nimeni n-a vrut, dar nimeni, pe de altă parte, nu a fost dispus să cedeze cât de cât de dragul păcii.

Oricum, „teza Fischer“ cade. Pentru Germania n-a fost un război de agresiune, pregătit din timp şi cu un rezultat considerat sigur în favoarea ei (fiindcă altfel nu l-ar fi făcut). Indiferent de ce proiecte de mărire, reale sau imaginare, ar fi avut Germania (mai bine zis unii sau alţii dintre responsabili, o parte sau alta a opiniei publice), războiul nu s-a declanşat din pricina acestor proiecte. De altfel, responsabilii germani nu par a fi fost chiar atât de siguri de victorie. Aveau dubii şi Wilhelm II, şi cancelarul Bethmann-Hollweg, şi generalul Falkenhayn, ministrul de Război, devenit apoi şef al Marelui Stat-Major. Într-o exprimare sumară şi prea puţin academică, dar poate mai aproape de adevăr, se poate spune că războiul a fost rezultatul unei nemărginite prostii colective. Nu e deloc încurajator că o prostie de asemenea proporţii s-a înscris drept eveniment fondator al secolului al XX-lea. Mai toate frământările şi transformările ulterioare pornesc din august 1914: istoria ar fi avut alt curs fără Primul Război Mondial.

Răspunderea Germaniei a fost mare, dar a ajuns să pară şi mai mare decât a fost în realitate. Destinul nefericit al acestei ţări a fost acela de a se instala – durabil – în rolul, real sau presupus, al agresorului. Istoria „simplificată“ a Primului Război Mondial reţine până la urmă doar momentele cruciale. Mai întâi, agresiunea austriacă (încurajată de Berlin) împotriva Serbiei. Apoi, declaraţia de război germană la adresa Rusiei (în schema simplificată, mobilizarea armatei ruse e aproape trecută cu vederea). Pasul următor: Germania declară război Franţei. Urmează nu numai pătrunderea armatei germane în Franţa, dar şi invadarea Belgiei, ţară neutră, a cărei neutralitate fusese

garantată şi de Germania. E de fapt episodul care atrage şi intrarea în război a Marii Britanii, exact ceea ce Germania sperase să poată evita (deşi britanicii probabil s-ar fi angajat oricum, urmărind să restabilească echilibrul de putere, devenit prea favorabil Germaniei).

Împovărător dosar! În fapt, toate aceste mişcări, care i-au afectat puternic şi pentru multă vreme imaginea, îi erau aproape impuse Germaniei, dacă nu de datele obiective ale situaţiei, în orice caz de modul cum se vedea situaţia dinspre Berlin. Era de la sine înţeles că Germania trebuia să susţină Austro-Ungaria. Odată ce Rusia a decis să mobilizeze, Germania nu-şi mai putea permite să aştepte, pentru a se lămuri dacă ruşii într-adevăr vor ataca, şi dacă vor ataca şi francezii, aliaţii ruşilor, la frontiera cealaltă. Ar fi fost o aşteptare extrem de riscantă. Planul von Schlieffen prevedea un război-fulger împotriva Franţei, care s-ar fi încheiat în cele câteva săptămâni necesare forţelor ruseşti pentru a deveni operaţionale. Aşa se face că un conflict austro-sârb s-a transformat aproape peste noapte într-un război franco-german. Planul von Schlieffen s-a dovedit în cele din urmă prea optimist. Şi-a avut însă logica lui şi ar fi putut să reuşească, dacă, de pildă, francezii ar fi rezistat la fel de slab ca în 1870 sau ca mai târziu, în 1940, şi nu aşa de bine cum au rezistat într-adevăr la 1914. Reuşita planului depindea însă de învăluirea prin Belgia a flancului armatei franceze, ceea ce a părut suficient pentru a justifica invadarea acestei ţări. Totul s-a legat logic, dar într-o logică pur militară, care ea însăşi şi-a arătat insuficienţa, în timp ce daunele politice s-au dovedit enorme, Germania instalându-se în postura de agresoare,

inclusiv de „violatoare“ a statelor neutre. Ar fi avut însă alternativă? Nu prea. Eventual să aştepte invazia ruso-franceză şi să-i lase pe ceilalţi să facă figură de agresori.

Pentru imaginea Germaniei, toate aveau să meargă prost de acum înainte. A fost desigur o parte de vină, dar şi o parte de fatalitate. Exceptând un scurt moment la începutul războiului, când francezii au pătruns în Alsacia şi ruşii în Prusia Orientală, Germania n-a cunoscut prezenţa trupelor inamice pe teritoriul său. În schimb, armatele germane au ocupat tot timpul teritorii străine: o parte din Franţa, Belgia, un spaţiu care s-a tot lărgit în zona apuseană a Imperiului rus, mai târziu o parte a României... Inevitabil, şi-a asumat rolul ocupantului, care nu e niciodată un rol demn de laude. Când au pătruns în Serbia, austro-ungarii s-au dedat la tot felul de atrocităţi; dar nu ştim ce ar fi făcut sârbii, dacă ar fi intrat ei în Austro-Ungaria. Atrocităţi şi în Balcani: aproape o tradiţie locală. Germanii nu s-au comportat deloc blând în Belgia şi în Franţa. În primele două săptămâni, 5 500 de civili belgieni au fost executaţi, precum şi 500 de francezi. Mii de clădiri au fost distruse, fără vreo necesitate militară, inclusiv monumente istorice. Acestor fărădelegi ordonate li se adaugă şi abuzuri individuale, violuri îndeosebi. Pe lângă barbaria care însoţeşte de regulă războiul, era aici, până la un punct, şi o „filozofie“ a strategilor. În această privinţă, militarii germani sau francezi vorbeau cam aceeaşi limbă. Generalul Helmut vun Moltke: „În orice război, cea mai mare binefacere e de a termina repede. În acest scop, trebuie stabilit că toate mijloacele sunt bune, inclusiv cele mai condamnabile.“ Generalul francez Henri

Bonnal: „În război, totul trebuie sacrificat succesului operațiilor..., orice exces de sensibilitate, orice slăbiciune care ar putea compromite vigoarea trupelor și în cele din urmă succesul lor e o crimă împotriva patriei.“[31] Ministrul de Război al Franței trimitea, îndată după începerea ostilităților, instrucțiuni privind luarea de ostateci pe măsură ce se va înainta în teritoriul inamic. Scurta prezență a francezilor într-un colț din Alsacia-Lorena s-a ilustrat și prin scene precum cea care urmează (relatată în corespondența unui soldat francez): „Într-o fermă germană, intră un grup de husari și îi întreabă pe fermieri dacă nu sunt germani în fermă. Ei spun că nu, dar, îndată ce intră, doi husari cad uciși de doi ulani ascunși sub un hangar. Se face dreptate pe dată, ferma e încercuită. Locuitorii sunt ridicați și duși în piața satului, împușcați imediat și, câteva secunde mai târziu, ferma era pradă flăcărilor.“[32] Sunt episoade care se întâlnesc mai des în teritoriul ocupat de germani. Nevoiți să se retragă, francezii n-au mai avut ocazia să procedeze la fel. Nu lipsesc de altfel nici exagerările, chiar fabulațiile, pe tema atrocităților: e și asta o parte a propagandei de război. Germanii mai pun și de la ei atunci când înșiră actele de barbarie ale rușilor în Prusia Orientală, iar francezii nu se lasă mai prejos imaginând macabra temă a copilașilor cu mâinile retezate de nemți: o pură născocire!

O altă inițiativă strategică a Germaniei care i-a stricat și mai tare imaginea a fost războiul submarin. Din nou însă Germania nu avea de ales: lucrurile se combinau în așa fel încât toate decizile sale apăreau mai condamnabile decât ale celorlalți. Alternativa ar fi fost să nu mai

întreprindă nimic, pentru a nu mai greşi! De la bun început fusese supusă unei blocade, pentru realizarea căreia aliaţii nu avuseseră de făcut nici un efort: blocada rezulta de la sine, prin poziţia centrală a Germaniei, înconjurată de adversari, adăugându-se la aceasta şi stăpânirea engleză a mărilor. Au rezultat mari dificultăţi de aprovizionare, care au stânjenit efortul de război german şi, mai ales prin lipsurile alimentare, au săpat încetul cu încetul moralul populaţiei. Germania avea de ales între a se resemna (ceea ce în război nu e recomandabil) sau a institui la rândul ei o contrablocadă. Dincolo de aspectul moral şi de consecinţele planului german, sunt de remarcat laolaltă imaginaţia strategilor, performanţa tehnologică şi îndrăzneala echipajelor. Începând din februarie 1917, s-a angajat războiul submarin nelimitat. Flota de submarine a Germaniei a tăiat liniile de comunicaţie ale Marii Britanii, scufundând atât nave inamice, cât şi vase neutre (americane îndeosebi) care contribuiau la aprovizionarea britanicilor. Nave însumând 540 000 de tone sunt trimise pe fundul mării în februarie 1917; în luna mai, tonajul scufundat se ridica deja la 885 000. Traficul porturilor engleze s-a redus la un sfert. Anglia începuse să se asfixieze şi se contura perspectiva pierderii războiului; fără sprijinul britanic s-ar fi prăbuşit şi frontul francez. A apărut însă la timp soluţia salvatoare: gruparea vaselor de comerţ în convoaie, escortate de nave de război. Pierderile au început să scadă (rămânând totuşi ridicate), iar comerţul britanic s-a revigorat. Germania a rămas tot sub blocadă, în timp ce adversarii săi au reuşit să limiteze efectele contrablocadei. Riscurile acestei strategii au fost mari şi, desigur, conştien-

tizate de germani: riscul unor noi acuze de barbarie, odată ce neutrii nu mai erau cruțați; riscul, mai ales, al antrenării Statelor Unite în război, americanii neputând tolera la nesfârșit loviturile germane. Germanii sperau ca succesul campaniei submarine să determine încheierea generală a conflictului, înainte ca Statele Unite să ia o decizie (au declarat război Germaniei în aprilie 1917) și înainte, în orice caz, ca armata americană, care aproape nu exista, să înceapă să existe și să ajungă pe frontul din Franța. S-au înșelat în această privință, cum s-au înșelat și cu planul von Schlieffen; în ambele cazuri, costurile s-au dovedit mai ridicate decât avantajele. În fapt, germanii, ca și ceilalți, căutau cele mai bune soluții pentru a câștiga războiul; doar că datele geopolitice îi favorizau pe ceilalți și, defavorizând Germania, o împingeau la combinații strategice, care și-au avut logica lor, dar au condus la rezultate perverse. Problema Germaniei a fost de la un capăt la altul al războiului predominarea rațiunii militare asupra rațiunii politice; trebuia obținut un avantaj militar oricare i-ar fi fost costul politic. De altfel, treptat, casta militară se impune la vârful deciziei, îndeosebi odată cu numirea mareșalului Hindenburg, secondat de generalul Ludendorff, în fruntea Statului-Major General; în fapt, cel de-al doilea avea să fie, până aproape de sfârșitul războiului, omul cel mai puternic din Germania. Relativa „militarizare" a guvernării țării se potrivea cu tradiția militarismului prusian, dar era și răspunsul dat unei situații excepționale: Germania trebuia să-și mobilizeze cât mai eficient mijloacele, în vederea unei lovituri decisive, orice întârziere jucând împotriva ei.

Cum a pierdut Germania un război pe jumătate câştigat

După ce evenimentele s-au petrecut, a devenit uşor să se demonstreze că Germania *trebuia* să piardă războiul. Balanţa obiectivă de putere: teritoriu, populaţie, resurse, înclina sensibil de partea cealaltă. Germania era mai puternică decât oricare dintre adversarele ei, dar nu putea fi mai puternică sau mai rezistentă decât toate la un loc. Cu atât mai mult cu cât propriii aliaţi, şi aşa puţini: Austro-Ungaria, Imperiul Otoman, Bulgaria, n-o ajutau decât în mică măsură. Sau chiar o împovărau, impunându-i eforturi suplimentare. Trupele germane au trebuit să sară în sprijinul austro-ungarilor, care nu mai făceau faţă, pe frontul rus, pe frontul sârbesc, pe frontul românesc... Se consideră că un război scurt i-ar fi avantajat pe germani, iar un război lung, aşa cum a fost până la urmă, le era defavorabil, date fiind resursele mai mari ale adversarilor. Interveneau însă şi evoluţii greu de anticipat; cine ar fi putut, la începutul conflictului, să prevadă revoluţia din Rusia sau angajarea Statelor Unite! Factorul moral era de asemenea esenţial şi imposibil de cuantificat. Cine va rezista mai mult, pe front, ca şi în spatele frontului, într-un război de uzură, în care rezistenţa psihică era serios pusă la încercare? Rusia a cedat prima. Avea să urmeze oare Franţa? În primăvara anului 1917, un soi de descurajare

se răspândeşte printre francezi, a cărei expresie dramatică o reprezintă numeroasele revolte ale soldaţilor, fenomen de o amploare necunoscută în celelalte mari armate occidentale; condamnări la moarte, execuţii... în cele din urmă lucrurile s-au liniştit. Germania s-a comportat bine până aproape de sfârşit. A pierdut războiul; ar fi putut să-l câştige.

Eşuarea campaniei-fulger pe frontul de vest, în urma înfrângerii de pe Marna, i-a lăsat totuşi pe germani stăpâni peste o bună parte a Franţei nord-estice, căreia i se adăuga şi Belgia, ocupaţie prelungită, fără modificări notabile de front, până în ultimele luni ale conflictului. Pe de altă parte, la scurt timp după Marna, armatele ruseşti care pătrunseseră în Prusia Orientală sunt cumplit bătute la Tannenberg şi la Lacurile Mazuriene (victorie oarecum estompată, prin succesele obţinute în acelaşi timp de ruşi împotriva austriecilor, în Galiţia; de altfel, scenariul se va repeta: de regulă, ruşii îi băteau pe austrieci, şi germanii pe ruşi, ceea ce corespundea şi ierarhiei efective de putere). Acest şir de bătălii a stabilit un anume echilibru, care s-a menţinut ani de zile, nici una dintre alianţele în conflict nereuşind să dea lovitura decisivă. Făcând suma succeselor sau eşecurilor limitate, de fiecare parte, se poate totuşi conveni asupra unui uşor avantaj al Germaniei, aflată, pe ambele fronturi, dincolo de propriul său teritoriu; un avantaj care, e drept, nu însemna prea mult, în condiţiile în care Germania nu reuşea să meargă până la capăt şi să obţină victoria. Încercarea de a zdrobi frontul francez la Verdun, în 1916, s-a soldat cu un rezultat nul, în contrast cu bilanţul extrem de încărcat al pierderilor suferite de ambele

părţi (770 000 de morţi francezi şi germani). Încă şi mai sângeroasă şi cu acelaşi rezultat nesemnificativ a fost ofensiva aliată, britanică în principal, de pe fluviul Somme...

La un moment dat s-a petrecut însă o ruptură de echilibru, şi aceasta în favoarea Germaniei. Revoluţia din Rusia din februarie 1917 l-a dat jos pe ţar şi a instituit un guvern „democratic“. Intenţia noii guvernări era de a continua războiul, chiar cu vigoare sporită, şi urmărind aceleaşi scopuri: „eliberarea“ slavilor din monarhia habsburgică şi controlul asupra Constantinopolului şi strâmtorilor Mării Negre. În fapt, ruşii se dovedeau obosiţi de război, iar aşteptările şi frământările generate de revoluţie nu erau deloc prielnice continuării acţiunilor militare. Unele tentative de negociere, în martie–aprilie 1917, au rămas fără urmări, dat fiind că scopurile de război ale Germaniei, susţinute îndeosebi de militari, nu aveau nimic de a face cu pacea fără anexiuni care i-ar fi tentat pe ruşi, ci urmăreau dimpotrivă extinderea considerabilă a prezenţei germane spre est. Era opţiunea militarilor care câştigaseră tot mai multă influenţă, în frunte cu generalul Ludendorff, devenit omul forte al momentului; era însă în fond şi dorinţa clasei politice şi a opiniei publice, cărora li se părea firesc ca Germania să aibă partea ei de garanţii şi de profit după atâţia ani de efort şi de sacrificii. De altfel, germanii deja ocupaseră o parte din ţările baltice, din Polonia şi din Bielorusia: cum să le cedeze tocmai acum, când se aflau în poziţie de forţă? În iulie 1917, generalul Brusilov a mai încercat o ofensivă în Galiţia, repede oprită din cauza refuzului soldaţilor de a mai lupta. Dezertările şi anarhia duceau cu repeziciune la dizolvarea

armatei ruse. În aceste condiţii se petrece cea de-a doua revoluţie, revoluţia bolşevică din octombrie (noiembrie, potrivit stilului nou). În imposibilitate de a continua războiul şi neprimind nici un răspuns la propunerea lor de pace generală şi imediată fără anexiuni, bolşevicii au fost nevoiţi să încheie mai întâi un armistiţiu (în decembrie 1917), iar apoi să semneze la 3 martie 1918 dezastruosul tratat de la Brest-Litovsk, care semăna aproape cu o capitulare fără condiţii. Rusia trebuia să evacueze Ucraina şi Bielorusia şi renunţa la orice pretenţie asupra posesiunilor baltice şi Poloniei; pierdea un sfert din populaţie, cam tot atât din capacităţile industriale şi cea mai mare parte a resurselor ei miniere. Pe teritoriul eliberat erau în curs de formare mai multe state independente, formal independente sau semiindependente: Finlanda, Ucraina, Polonia, Lituania, Letonia, Estonia, toate aflate, într-un fel sau altul, sub tutela sau influenţa Germaniei. Era un succes uluitor.

Ca orice fapt istoric, Brest-Litovsk poate fi privit sub unghiuri diferite. Pe vremea când germanii denunţau Tratatul de la Versailles, le plăcea să prezinte pacea impusă de ei Rusiei ca un model de soluţie moderată şi echitabilă. Pentru adversarii Germaniei, dimpotrivă, Brest-Litovsk era detestabilul exemplu de *pax germanica*, reamintit germanilor, pentru a înceta să se mai plângă de Tratatul de la Versailles, considerat incomparabil mai blând. Adevărul e probabil ceva mai nuanţat decât aceste interpretări contradictorii. A fost, bineînţeles, o pace dictată de învingător, şi dictată fără menajamente. Era o pace menită să asigure supremaţia germană în Europa central-orientală. Nu era

însă o pace impusă unor popoare libere, ci marelui imperiu rus, asupritor al popoarelor, fie în mai vechea alcătuire ţaristă, fie în mai noua alcătuire comunistă, pe cale de a se impune. În urma Tratatului de la Brest-Litovsk se creau state naţionale, acolo unde până atunci nu existase decât o singură stăpânire imperială. Statele acestea intrau desigur în orbita germană. Era mai bine, era mai rău decât stăpânirea rusească? Idealul pentru ele ar fi fost să scape şi de Rusia, şi de Germania. Ceea ce s-a şi întâmplat, însă doar preţ de două decenii, în perioada interbelică (nu şi pentru Ucraina, care a fost la scurt timp reanexată de Rusia comunistă).

Odată cu scoaterea din război a Rusiei, Germania şi-a reglat problemele şi cu România, care se alăturase Antantei în august 1916, în vederea alipirii teritoriilor majoritar româneşti din Austro-Ungaria (Transilvania, Banat, Bucovina). România suferise o primă înfrângere în toamna anului 1916, când germanii, veniţi în sprijinul austro-ungarilor, ocupaseră tot sudul ţării, inclusiv capitala, Bucureşti. Retrase în Moldova, trupele române rezistaseră cu succes încercării mareşalului Mackensen de a desăvârşi cucerirea ţării. Odată cu defecţiunea rusească, românii nu mai aveau însă nici o şansă să ţină singuri tot frontul. Ca şi ruşii, au încheiat un armistiţiu în decembrie 1917 şi apoi pacea preliminară de la Buftea (martie 1918) şi pacea socotită „definitivă“ de la Bucureşti (mai 1918). Era o pace deloc mai blândă decât cea de la Brest-Litovsk. România pierdea Dobrogea şi cea mai mare parte a munţilor. Evident că ar fi intrat şi ea în preconizatul sistem politico-economic al unei Europe Centrale dominate de germani.

Reuşise cel puţin să recupereze Basarabia (în martie 1918), detaşată de Rusia în urma dezmembrării imperiului.

Se terminase cu frontul de est (Serbia era în întregime ocupată încă de la sfârşitul anului 1915). Germania câştigase războiul pe jumătate. Scăpase de obsesia luptei pe două fronturi, îşi putea aşadar concentra toate forțele în vest. Îşi rezolva, măcar parţial, şi o problemă de aprovizionare, putând profita de bogăţiile naturale ale teritoriilor care trecuseră sub controlul său.

Rămânea doar marea lovitură pe frontul de vest, cu atât mai necesară cu cât războiul submarin aproape îşi epuizase posibilităţile, iar trupele americane, încetul cu încetul, se adunau în Franţa (circa 40 000 de soldaţi americani în octombrie 1917, 160 000 în ianuarie 1918, 1 500 000 în septembrie 1918... care intră în foc începând din vara anului 1918). Ofensiva germană – o serie de ofensive, de fapt – se desfăşoară din martie până în iunie 1918. Iniţial, succesul e spectaculos, iar victoria Germaniei începe să pară apropiată. Din nou, trupele germane se apropie de Paris: se trage cu tunul asupra capitalei franceze. Germanii n-au însă forţa să meargă mai departe. Contraofensiva aliaţilor, declanşată în iulie 1918 (a doua bătălie de pe Marna) va continua fără întrerupere, împingând trupele germane spre frontierele Franţei, până la acceptarea de către Germania a armistiţiului din 11 noiembrie 1918, de fapt recunoaşterea înfrângerii.

Ceea ce s-a petrecut – foarte repede – a fost aiuritor. De la un război deja câştigat în est – şi câştigat într-o manieră zdrobitoare – şi de la un război desigur încă necâştigat în vest, dar care evolua tot în favoarea sa, Germania

a ajuns, în numai câteva luni, să fie complet înfrântă. S-au combinat mai mulţi factori care explică această dramatică întorsătură. Mai întâi, stoparea ofensivei, în iunie 1918, le-a arătat germanilor că nu mai pot câştiga războiul. Iar un război necâştigat echivala în perspectivă cu un război pierdut, dat fiind că balanţa de forţe n-ar fi făcut decât să se modifice constant în defavoarea Germaniei, prin revărsarea pe front a forţelor americane. În plus, succesiva defecţiune a aliaţilor a lăsat Germania singură: Bulgaria încheie armistiţiul la sfârşitul lunii septembrie 1918, urmată de Turcia, o lună mai târziu, şi de Austro-Ungaria (care suferise pe frontul italian înfrângerea de la Vittorio-Veneto, şi în fapt nici nu mai exista, dat fiind că Ungaria tocmai se separase de Austria), pe 3 noiembrie 1918. Mai gravă decât orice s-a dovedit prăbuşirea moralului. Germanii crezuseră în victorie, acum nu mai credeau. Ani de zile, înduraseră privaţiuni mult mai severe decât aliaţii occidentali. Lipsurile de tot felul, mai ales alimentare, au generat o stare de nemulţumire, manifestată inclusiv prin greve, al căror număr s-a înmulţit în 1916 şi 1917, apoi în ianuarie 1918. O rază de optimism s-a strecurat odată cu eliminarea Rusiei şi cu ultima ofensivă germană pe frontul de vest, evoluţii care păreau că anunţă sfârşitul apropiat – şi victorios – al războiului. Cu atât mai mare a fost dezamăgirea atunci când s-a ajuns din nou în impas. Costurile umane ale ofensivei fuseseră enorme. Se presupune că Germania ar fi rezistat ulterior mai bine dacă în loc să forţeze inutil câştigarea războiului ar fi trecut în defensivă. În vara anului 1918, armata germană ajunsese la capătul puterilor. Se înmulţiseră

actele de insubordonare: dezertări, întârzieri la reîntoarcerea în unități. O parte cel puțin dintre soldații germani – epuizați, prost hrăniți și cu speranțele pierdute – nu mai voiau să lupte și destul de mulți se lăsau să cadă prizonieri. Efectivele erau descompletate din pricina celor care dispăreau sau nu mai reveneau pe front; o anchetă ulterioară face referire la aproape un milion de soldați „absenți". Se spunea că Ludendorff ajunsese să transmită ordine unor divizii care nu mai existau! Atmosfera ajunge să se degradeze și în spatele frontului. Revolta marinarilor din portul Kiel în primele zile ale lunii noiembrie a dat semnalul unei ridicări revoluționare în mai multe părți ale Germaniei. La 9 noiembrie, Wilhelm II s-a văzut nevoit să abdice: regimul imperial s-a prăbușit. Germania nu mai rezista: nici frontul, nici spatele frontului. Nu i-a rămas decât să accepte semnarea armistițiului, la 11 noiembrie 1918.

Ar fi putut să fie altfel? În principiu, totul poate fi și altfel. Pentru aceasta, ar fi trebuit însă ca germanii – și cei de pe front, și cei de acasă – să fie deciși să continue războiul, exact ceea ce nu mai voiau. Îndată după armistițiu, s-a conturat în Germania ceea ce se numește „legenda loviturii de pumnal în spate".[33] Ea pune în cauză fie un grup relativ restrâns: spartakiști, comuniști, evrei, acuzați de subversiune, fie spatele frontului în genere, care ar fi abandonat o armată până atunci neînvinsă. În varianta restrânsă, legenda e desigur tendențioasă, așezată în tiparele bine-cunoscutei mitologii a conspirației. Forma extinsă ar fi mai aproape de adevăr... cu condiția unei și mai largi extinderi. Nu numai spatele frontului a cedat,

a cedat şi „neînvinsa“ până atunci armată germană (şi nu doar sub influenţa propagandei revoluţionare şi a agitaţiilor din spatele frontului). N-a fost o lovitură de pumnal pe la spate, ci o sincopă generalizată. Dacă germanii ar fi fost pătrunşi de ideea de a lupta până la capăt, până pe străzile Berlinului, aşa cum avea să se întâmple în al Doilea Război Mondial, nu le-ar fi fost prea uşor aliaţilor, ei înşişi epuizaţi, să obţină victoria decisivă.

Sistemul de la Versailles

Comparând fără prejudecăţi, Tratatul de la Versailles (împreună cu tratatele conexe: Saint-Germain, cu Austria; Trianon, cu Ungaria; Neuilly, cu Bulgaria; Sèvres, cu Turcia) nu pare să fi fost mai binevoitor cu învinşii de cum fuseseră tratatele de la Brest-Litovsk şi Bucureşti, dictate de Germania Rusiei şi României. Teritoriul Germaniei era sensibil diminuat (cu atât mai mult dacă socotim şi coloniile), şi se impunea reducerea drastică a potenţialului său economic şi militar. Turcia era tratată mai curând ca o ţară neeuropeană, împărţită, după practica colonialistă, între puterile învingătoare. Austro-Ungaria, e drept, dispăruse de la sine, însă Ungariei, atât cât rămăsese din ea, i s-au trasat cele mai defavorabile frontiere, care lăsau o bună parte dintre maghiari în afara ţării.

Când au semnat armistiţiul, responsabilii germani nu erau încă pe deplin lămuriţi că semnează de fapt o capitulare necondiţionată. S-au lămurit curând, însă pasul decisiv fusese făcut şi Germania nu mai avea cum să reia ostilităţile. Articolul 231 al Tratatului de la Versailles decreta că Germania şi aliatele sale erau singure vinovate de războiul de agresiune pe care îl declanşaseră, şi responsabile în consecinţă pentru toate pierderile suferite de statele aliate. Cum Austro-Ungaria dispăruse, iar ceilalţi

apăreau oricum ca o cantitate neglijabilă, Germania urma să suporte aproape întreaga povară morală și materială a răspunderilor. Știm astăzi că vina Germaniei a fost mai mică decât vina nelimitată care i s-a atribuit atunci. Această „lipsă de generozitate" pe care, în numele Franței, o recunoștea recent președintele Sarkozy[34], a contribuit în mare parte, poate chiar în mod decisiv, la dereglările care au aruncat lumea în al Doilea Război Mondial.

Misiunea cea mai delicată a învingătorilor a fost aceea de a redecupa harta politică a Europei. Imperiile aveau să dispară, iar locul lor îl luau statele naționale, potrivit „dreptului popoarelor de a dispune de ele însele", principiu enunțat de președintele Wilson al Statelor Unite. Principiul era însă mai ușor de enunțat decât de aplicat, cu atât mai mult cu cât în discuție era în primul rând Europa Centrală, caracterizată printr-un amalgam de etnii, între care cu greu se puteau stabili linii despărțitoare. La drept vorbind, Europa Centrală ar fi fost mai potrivită pentru o formulă de tip confederativ decât pentru separarea brutală a unor teritorii cu populație mixtă. Din păcate, nu se putea trece de la o zi la alta de la discriminare și confruntare la egalitate și bună înțelegere. Criteriul luat în considerare a fost cel al limbii vorbite, iar definirea unui teritoriu drept național s-a făcut în virtutea elementului etnic majoritar, cu prea puțină grijă pentru minoritari, oricât ar fi fost aceștia de numeroși. Lucrurile s-au complicat și mai tare prin punerea în balanță, alături de criteriul etnic, și a altor criterii, uneori opuse celui dintâi, în funcție de interesele celor aflați în tabăra câștigătorilor. La nevoie, s-a invocat dreptul istoric: astfel, Boemia

(Cehia) a rămas întreagă între limitele sale istorice, deşi „dreptul popoarelor“ ar fi trebuit să ţină seama de existenţa a două populaţii, bine delimitate teritorial: cehii şi germanii. Criterii geografice, strategice, sau pur şi simplu „dreptul“ învingătorilor au contribuit de asemenea la stabilirea noilor linii de frontieră. Trasarea graniţei pe Dunăre a permis anexarea la Slovacia a unei întregi regiuni locuite de unguri, care s-ar fi cuvenit să rămână Ungariei. Aşezarea frontierei între Italia şi Austria, la cumpăna munţilor (pasul Brenner) a rupt o bună parte din Tirolul majoritar german (austriac) în favoarea Italiei. Cert este că nici una dintre aceste excepţii n-a jucat în favoarea învinşilor!

Statele naţionale rezultate au fost naţionale mai mult cu numele. În Europa Centrală, cel mai aproape de modelul naţional (dar încă destul de departe, am zice la mijloc între un stat naţional şi unul multinaţional) a fost România. Provinciile alipite cuprindeau numeroase minorităţi (maghiari şi germani în Transilvania, ucraineni şi germani în Bucovina, ruşi şi ucraineni în Basarabia, evrei în toate aceste regiuni), însă românii, cel puţin, erau aproape peste tot majoritari. De aceea, România a şi rezistat mai bine decât celelalte creaţii ale sistemului de la Versailles. Polonia s-a folosit de dreptul etnic spre vest, dar a revendicat în est dreptul său istoric, înglobând în cele din urmă teritorii locuite majoritar de ucraineni sau bieloruşi. Despre Cehoslovacia nu se poate spune decât că era un stat aproape la fel de multinaţional ca defunctul imperiu habsburgic: pe lângă cehi şi slovaci, cuprindea regiuni locuite compact de germani, maghiari şi ucraineni. La prima vedere, Iugoslavia semăna ceva mai bine cu un

stat naţional, dat fiind că popoarele slave care o alcătuiau erau foarte apropiate prin limbă (deşi, alături de ele, se aflau destule minorităţi: albanezi, unguri, români, germani...). E un caz care dovedeşte însă insuficienţa criteriului lingvistic pentru a contura, în lipsa altor factori de legătură, o unitate de tip naţional. Sârbii ortodocşi, croaţii catolici şi bosniacii musulmani, chiar vorbind aceeaşi limbă, s-au dovedit în cele din urmă nu numai foarte diferiţi, ci şi ostili unii altora.

În aceste condiţii, de aplicare foarte generoasă a criteriului etnolingvistic (în fapt, definiţia „germană" a naţiunii!), germanii aveau motive întemeiate să solicite un tratament egal. Cu alte cuvinte, în schimbul renunţării la teritoriile negermane pe care le deţineau, să realizeze în sfârşit reunirea tuturor ţinuturilor germane. Regiunile pierdute au reprezentat 13% din suprafaţa şi 10% din populaţia Reichului. Germania se reducea de la 540 000 km^2 la 472 000 km^2. Franţa a recuperat Alsacia-Lorena, fără referendum: singurul caz când nu limba vorbită a fost criteriul, ci apartenenţa naţională, potrivit concepţiei franceze (de fapt, germanizarea şi integrarea în ansamblul german făcuseră între timp progrese; e greu de spus în 1918 în ce măsură alsacienii se simţeau mai mult francezi sau mai mult germani). Polonia a căpătat provinciile Posen şi Prusia Occidentală (cu un „coridor" până la Marea Baltică), cu certă majoritate poloneză, dar şi cu o minoritate germană destul de semnificativă; în urma unui plebiscit i-a revenit şi extremitatea estică a Sileziei. Tot prin plebiscit, Danemarca a reintrat în posesiunea părţii de nord a provinciei Schleswig. Pe lângă teritorii majoritar negermane, germanii au trebuit să cedeze şi în câteva locuri

unde erau ei majoritari. Au pierdut astfel orașul Danzig (actualul Gdansk), devenit „oraș liber“, la capătul „coridorului“ polonez. La Memel (în extremitatea Prusiei Orientale) ar fi urmat să se organizeze un plebiscit; lituanienii au ocupat însă orașul fără să se încurce în formalități. Malmédy, de limbă franceză, a trecut la Belgia, dar, odată cu Malmédy, și districtul Eupen, întru totul de limbă germană (și ca totul să fie perfect și de necontestat, populația germană din Eupen a ratificat prin referendum această anexare!).

În schimb, s-a refuzat categoric dreptul germanilor din afara Germaniei de a se uni cu Germania. Exista o puternică dorință de unire – reciprocă – între Germania și Austria. „Alungată“ din Germania în 1866, dar rămasă acum fără imperiu, părea cu totul natural ca Austria, cu nimic mai puțin germană decât oricare alt stat german, să se reîntoarcă în sânul Germaniei. Vetoul opus *Anschluss*-ului de învingători i-a dezorientat pe austrieci și i-a nemulțumit profund pe germani. Discuția s-a încheiat și mai repede în privința alipirii la Germania a regiunii sudete, populată în mare majoritate de germani. S-a dat câștig de cauză cehilor și argumentului că nu se poate desface unitatea istorică a Boemiei! Nedrepte, aceste decizii sunt lesne de înțeles: Austria, cu 6,5 milioane de locuitori, și regiunea sudetă, cu 3 milioane, ar fi adăugat Germaniei, în termeni de populație, dar și de valoare generală a teritoriilor, mai mult decât fusese nevoită să cedeze. În urma înfrângerii, Germania ar fi câștigat în loc să piardă. Așa ceva nu se putea accepta. Cu atât mai rău pentru principii: ele nu se aplicau și germanilor!

Cel puţin nu s-a ajuns la dezmembrarea Germaniei, o idee nu lipsită de adepţi în Franţa, şi care părea realizabilă, odată ce Reichul nu data decât de la 1871, iar în interiorul său diferitele state îşi păstraseră identitatea. Chestiunea Renaniei a fost însă mai spinoasă. Francezilor le-ar fi plăcut să anexeze acest teritoriu, situat la vest de Rin (28 000 de kilometri pătraţi, cu 5,5 milioane de locuitori şi cu o importantă capacitate economică). Soluţia anexării se arăta însă greu de înfăptuit: n-ar fi acceptat-o aliaţii anglo-saxoni şi bineînţeles nici populaţia germană a regiunii n-ar fi primit-o cu entuziasm. Rămânea formula independenţei, combinată cu o uniune vamală cu Franţa. Sau, în varianta minimală, măcar o largă autonomie în cadrul Germaniei: susţinută de altfel şi de o mişcare autonomistă renană destul de activă. Francezii urmăreau ca într-un fel sau altul frontiera occidentală a Germaniei – şi dacă nu frontiera politică, cel puţin frontiera militară – să se oprească pe Rin. Mareşalul Foch, învingătorul din 1918, considera că Franţa trebuie cu orice preţ să-şi asigure o apărare avansată pe linia acestui fluviu. Francezii au venit la congresul de pace şi cu teoria conform căreia locuitorii Renaniei au fost la origină celţi, romanizaţi ulterior şi doar în cele din urmă germanizaţi, însă supuşi tot timpul unei puternice înrâuriri franceze; una peste alta, erau mai apropiaţi de francezi decât de germani![35] Englezii şi americanii s-au opus cu hotărâre acestor tentative, de natură să provoace un nou diferend de tip Alsacia-Lorena, în sens invers. În cele din urmă, Clemenceau s-a văzut nevoit să cedeze. Franţa a continuat însă şi în anii următori să pescuiască în apele tulburi

ale separatismului sau autonomismului renan, fără să obțină însă vreun rezultat. Singura posibilitate de anexiune a rămas mica regiune de frontieră Saarland (Sarre în franceză), de 2 000 de kilometri pătrați, cu 800 000 de locuitori. O parte a ei aparținuse un timp Franței, până la 1815. Interesul cel mare privea însă bogatele sale zăcăminte de cărbune. Franța a obținut proprietatea minelor și includerea regiunii în propriul spațiu vamal. În termen de 15 ani, un referendum urma să decidă asupra statutului ulterior: fie unirea cu Germania, fie cu Franța, sau continuarea regimului de autonomie sub egida Societății Națiunilor. Verdictul populației (în 1935) a fost fără apel: marea majoritate în favoarea reintegrării în Germania. Toate aceste pretenții franceze au înveninat încă și mai tare raporturile dintre cele două națiuni și au fortificat în Germania spiritul de revanșă.

Dacă teritoriul Reichului a fost diminuat, însă nu dezmembrat, posesiunile coloniale germane au avut parte de un tratament mult mai radical: toate au fost confiscate. Învingătorii și le-au împărțit – pentru a face impresie mai bună – sub egida Societății Națiunilor. Marea Britanie primea Africa Orientală Germană (Tanganyka, corespunzând în mare parte Tanzaniei actuale). Togo și Camerun se împărțeau între Marea Britanie și Franța. Africa Germană de Sud-vest era atribuită Uniunii Sud-Africane, deci tot imperiului britanic. Belgiei îi revenea Ruanda. Japonia lua concesiunea Quingdao, în China, și împărțea cu Marea Britanie posesiunile insulare germane din Pacific. Era un act de spoliere, pur și simplu, chiar dacă nedreptatea poate să pară astăzi mai puțin flagrantă, în măsura în care orice

stăpânire colonială e socotită nedreaptă în raport cu populațiile colonizate. Evident că faimosul drept al popoarelor de a dispune de ele însele nu se aplica și raselor „de culoare". Pentru Germania însemna mai puțin o pierdere materială, cât o pierdere de prestigiu, o pierdere simbolică. I se punea în vedere că e restrânsă de acum înainte la spațiul ei european, în contrast cu Marea Britanie și Franța, puteri mondiale, cu posesiuni și interese pe toate continentele. Încă o umilire.

Sub toate dimensiunile, Germania trebuia să fie „redusă". Armata i se limita la 100 000 de oameni, exclusiv pentru menținerea ordinii interne. Flota de război, care urma să fie predată, a fost sabordată. În plan economic i s-au impus Germaniei tot felul de obligații discriminatorii. Culmea abuzului l-a atins însă datoria de război, fixată – în 1921 – la enorma sumă de 132 miliarde mărci-aur; potrivit unei eșalonări ulterioare, Germania ar fi avut de plătit până în 1988! Dificultățile economice și financiare au dus de la bun început la o întârziere a plăților. Franța a profitat pentru a ocupa în 1923 regiunea Ruhr, urmărind, pe lângă forțarea achitării sumelor convenite, și punerea în slujba sa a potențialului economic al regiunii, ca și stimularea separatismului renan. Până la urmă, operația a fost un eșec; forțele franceze s-au retras în 1924, și în același an, prin adoptarea planului Dawes, s-a recalculat și datoria germană, într-o manieră mai puțin împovărătoare. În total, Germania avea să plătească (până când va fi „iertată", în 1932) suma de 23 de miliarde din totalul de 132, disproporție care ilustrează caracterul excesiv al pretențiilor inițiale.

În aducerea Germaniei în stare de disperare, răspunderea Franţei a fost mai mare decât a aliaţilor săi anglo-saxoni. Nu odată aceştia au îndemnat Parisul la moderaţie. Iniţial, nu păreau convinşi nici de drepturile Franţei asupra Alsaciei şi Lorenei; oricum, n-au acceptat pretenţiile ei asupra Renaniei. La scurt timp, de altfel, Statele Unite au adoptat o linie politică „izolaţionistă", dezinteresându-se de Europa. Marea Britanie îşi continua tradiţionala ei strategie a echilibrului european: odată Germania slăbită, nu era cazul să se întărească prea mult Franţa. Între Franţa şi Germania, lucrurile erau însă mult mai complicate. Se declanşase un angrenaj conflictual încă din vremea războaielor napoleoniene. Mereu, fie germanii, fie francezii aveau să-şi ia revanşa pentru înfrângerile şi pierderile anterioare. Anglia ocupând o poziţie mai specială, de putere cu interese pretutindeni în lume, cele două ţări concurau şi pentru statutul de primă putere europeană. Acum, francezii aveau multe de recuperat şi multe de plătit: înfrângerea din 1870, pierderea Alsaciei şi a Lorenei, trecerea pe un plan de putere secundar în raport cu Germania, invazia din 1914, ocupaţia germană a unei părţi din teritoriul naţional, cu toate daunele şi traumele decurgând de aici... Din punctul de vedere francez, Germania trebuia să plătească, fără vreo limită, cu vârf şi îndesat. O asemenea secătuire a puterii concurente ar fi trebuit să ducă la inversarea rolurilor: o Franţă redevenită prima putere europeană (cu atât mai mult cu cât şi Rusia era pentru un timp scoasă din joc). Noul proiect francez de hegemonie s-a manifestat în fel şi chip, prin prezenţă sau intervenţii militare în diverse

părţi ale Europei, prin tentative de preluare a „moştenirii" economice germane, prin cultivarea unor raporturi strânse cu noile state din Europa Centrală (Polonia, Mica Antantă: Cehoslovacia, România, Iugoslavia). Problema este că această politică era prea ambiţioasă pentru puterile Franţei. Chiar diminuată, Germania rămânea mai mare şi potenţial mai puternică decât adversara sa: 60 de milioane de germani, în interiorul noilor frontiere, în 1919, faţă de 40 de milioane de francezi; de asemenea, oricât de mari au fost pierderile şi dificultăţile de după război, capacitatea economică a Germaniei, industria cu deosebire, depăşea cu mult posibilităţile economiei franceze. Spiritul de revanşă al francezilor este de înţeles, după toate câte se întâmplaseră; după cum şi visul lor de hegemonie, întreţinut de nostalgia unei epoci când Franţa era de departe prima putere europeană. O politică mai înţelegătoare faţă de Germania – este drept, mai uşor de imaginat acum decât în atmosfera de atunci – ar fi putut să aibă însă efecte pozitive asupra evoluţiilor ulterioare. Şi Franţa a lucrat, fără să ştie şi fără să vrea, la ascensiunea lui Hitler şi la pregătirea propriei înfrângeri, două decenii mai târziu. În mod semnificativ, dintre toate campaniile celui de-al Doilea Război Mondial, cea mai populară a fost în Germania ofensiva împotriva Franţei din mai–iunie 1940. Înfrângerea acesteia, rapidă şi totală, a fost percepută ca o binemeritată lecţie pentru umilinţele îndurate de Germania la sfârşitul războiului precedent.

Republica de la Weimar

Lumea de dinainte de Primul Război Mondial ar fi putut să evite această conflagrație. E însă greu de imaginat cum ar fi putut lumea de după Primul Război să-l mai evite pe cel de-al doilea. Drumul conduce aproape inevitabil de la un război la celălalt. În Europa anului 1914 exista un echilibru al puterilor care din păcate a funcționat prost în momentul decisiv. În Europa de după 1918 nu mai există nici un fel de echilibru, iar contradicțiile sunt mai puternice ca înainte de război. Statele Unite s-au spălat pe mâini, Franța joacă un rol care o depășește, iar Germania și Rusia pândesc momentul când vor putea recupera ce au pierdut sau chiar mai mult decât atât. Europa central-orientală, complet fragmentară în urma dispariției Austro-Ungariei, se prezintă ca o pradă ideală. În fața Germaniei, la 1914, se deschideau multe căi virtuale. După 1918, drumul se îngustează și conduce tot mai drept spre catastrofă.

Sfârșitul războiului, mai întâi de toate, s-a dovedit pentru germani intolerabil, aproape de neînțeles. Germanii avuseseră impresia că aproape l-au câștigat, ca să afle a doua zi că în realitate l-au pierdut, și încă în mod dezastruos. Avuseseră convingerea că duc un război de apărare, ca să li se spună la sfârșit că tocmai ei fuseseră agresorii.

Căpătaseră sentimentul – în bună măsură justificat – că civilizaţia germană atinsese un punct foarte înalt şi se treziseră aruncaţi, fără menajamente, la marginea lumii civilizate. Nici un german nu putea accepta asemenea consecinţe. Germania era „programată“ să-şi ia revanşa.

Nu Republica de la Weimar avea să o ţină în frâu.[36] Se instalase de la o zi la alta în locul Imperiului, în condiţiile impuse de înfrângere, de valul revoluţionar şi de abdicarea lui Wilhelm II. N-a fost niciodată prea iubită. Coloana vertebrală a regimului o alcătuiau social-democraţii, şi ei în criză de identitate. Renunţaseră să mai fie un partid revoluţionar, fără ca prin aceasta să-şi atragă simpatia burgheziei, dar provocând o falie adâncă între ei şi comunişti. La dreapta rămânea vie nostalgia imperiului, la extrema stângă nostalgia unei revoluţii care nu mersese până la capăt. Mulţi dintre germanii cu vederi de dreapta s-au raliat Republicii din raţiune sau din oportunism, nu din vreun sentiment republican; nici electoratul socialist nu era prea satisfăcut de o republică devenită mai mult burgheză decât socială, urmarea fiind, mai ales în anii crizei economice, erodarea voturilor tradiţionale ale Partidului Social-Democrat. Scriitorii şi artiştii – categorie influentă într-o perioadă de mare efervescenţă culturală –, eliberaţi de prejudecăţile şi constrângerile Germaniei imperiale, nu numai că nu lăudau noua stare de lucruri, dar îşi manifestau neadaptarea la societatea în mijlocul căreia trăiau.

Guvernarea a fost ani de-a rândul asigurată de o coaliţie între social-democraţi şi două formaţiuni burgheze moderate: „Centrul“ şi Partidul Democrat German. Cele

trei partide au obţinut trei sferturi din sufragii în ianuarie 1919, dar au scăzut sub jumătate în 1920, şi de atunci n-au mai avut niciodată majoritate absolută. Pentru a mai păstra ceva din ideea „imperială" de stat, Constituţia republicană acordase puteri importante preşedintelui; acesta putea dizolva Reichstagul şi îl numea pe cancelar fără să fie obligat să ţină seama de raportul de forţe din legislativ. Cel dintâi preşedinte a fost social-democratul Friedrich Ebert. I-a urmat în 1925 mareşalul Hindenburg, ales în turul al doilea de scrutin cu 48,3% din voturi, faţă de 45,3% obţinute de centristul Marx. Hindenburg, un aristocrat şi un militar credincios tradiţiei imperiale, numai republican nu era; alegerea lui dovedea că o bună parte a corpului electoral rămânea sceptică (sau chiar de-a dreptul ostilă) faţă de simbolistica republicană. Hindenburg îşi va avea de altfel rolul lui în aducerea lui Hitler la putere, nu din vreo apreciere pentru micul caporal austriac, pe care el, mareşalul prusian, nu putea decât să-l privească de sus, ci din încă şi mai puţină consideraţie pentru republica al cărei preşedinte era. Toate acestea nu vor să spună că Republica de la Weimar nu s-ar fi putut menţine, cu toate insuficienţele ei: însă pe o mare calmă, sau moderat agitată, nu pe o mare în furtună.

Nici economia germană n-a mai fost după război ceea ce fusese înainte: s-a dereglat, cum s-au dereglat toate. Nu e singura ţară care trece prin dificultăţi, dar nici o altă mare naţiune industrială n-a avut între 1918 şi 1933 atât de mulţi ani economici dezastruoşi precum Germania. Fireşte, nu doar consecinţele războiului sunt la originea disfuncţionalităţilor, dar partea lor, incontestabil, e sub-

stanţială. Din nou trebuie însă spus că rolul-cheie este al „reprezentărilor" mai mult decât al „realităţilor". Dincolo de ponderea reală – de altfel imposibil de cuantificat – a efectelor înfrângerii, rămâne faptul că în percepţia germană constrângerile tratatului de la Versailles şi îndeosebi reparaţiile de război au devenit cauza principală a sărăcirii ţării („Oamenii de afaceri în dificultate, profesorul prost plătit, muncitorul şomer, toţi au aruncat vina pentru necazurile lor pe reparaţii"[37]).

Pentru a ţine în frâu tensiunea socială şi potrivit propriei filozofii sociale şi etatiste, Republica de la Weimar intervine în domeniile cele mai sensibile şi ajunge să cheltuiască peste limita prudenţei. Sume considerabile sunt îndreptate spre asistenţa acordată victimelor războiului (aproape 2,7 milioane de invalizi, peste o jumătate de milion de văduve, peste un milion de orfani...). Costă mult şi sprijinul pentru construcţia de locuinţe, unde criza e acută, în urma sistării construcţiilor în anii războiului, ca şi prin afluxul refugiaţilor din teritoriile cedate. În sfârşit, e completat şi amplificat sistemul de asigurări sociale, existent încă din vremea lui Bismarck. Presiunea asupra bugetului a fost enormă, cu riscul greu de ocolit al inflaţiei. Intervine în ianuarie 1923 ocuparea Ruhrului de către francezi, iar rezistenţa pasivă decretată de guvern împotriva ocupantului, cu oprirea transporturilor şi a activităţilor industriale, provoacă aproape o paralizie economică. Inflaţia, deja în creştere, devine hiperinflaţie, cu „recorduri" neegalate în istorie. În ianuarie 1923, un dolar american valora nu mai puţin de 18 000 de mărci, dar era abia începutul; în noiembrie 1923 atinsese cota de 4 200 de miliarde de mărci!

Situaţia se stabilizează în 1924, dar anii cu adevărat buni sunt puţini, doar până în 1928. Indicele producţiei industriale abia depăşeşte nivelul din 1913 (faţă de 100 în 1928, curba indică 98 în 1913, 37 în 1919, 70 în 1922). Creşterea nu a fost prea sănătoasă. Penuria capitalurilor – care nu abundaseră în Germania nici înainte de 1914 – devenise acută; de aici, necesitatea creditării externe şi sensibilitatea la orice seism financiar pornit din afară. Marea criză economică atinge Germania încă înaintea celorlalte principale ţări industriale, primele semne arătându-se în partea a doua a anului 1928. Dependentă îndeosebi de finanţarea americană, economia germană a resimţit din plin în anii următori şocul crizei care a afectat Statele Unite. În raport cu indicele producţiei industriale de 100 în 1928, nivelul rămâne tot la 100 în 1929, pentru a se prăbuşi la 87 în 1930, 70 în 1931, 58 în 1932 şi – început de relansare – 66 în 1933. Numărul şomerilor, în medie anuală, este de aproape 1,9 milioane în 1929, peste 3 milioane în 1930, 4,5 milioane în 1931 şi 5,6 milioane în 1932, ceea ce în procente înseamnă 8,5% din populaţia activă în 1929 şi 29,9% în 1932. Dezastrul de după război, urmat de o scurtă perioadă de speranţă, apoi de o nouă cădere: germanii au avut parte de un tratament de şoc de o rară violenţă.

Ani de umilinţă se succed începând cu armistiţiul din noiembrie 1918, pentru a culmina cu ocuparea Ruhrului în 1923. Deznodământul acestui din urmă episod e însă în defavoarea Franţei, care se trezeşte izolată fără a-şi realiza vreun obiectiv. Se petrece o întorsătură: Germania preia iniţiativa şi o va menţine cât timp la cârma politicii

sale externe se va afla Gustav Stresemann (din 1923 până în 1929). Pariul lui Stresemann a fost acela de a-și readuce țara în poziția de putere de dinaintea Primului Război Mondial, nu prin forță, ci printr-o treptată înțelegere cu foștii învingători.[38] O politică a pașilor mici: Germania trebuia să convingă de buna ei credință și să recâștige cu timpul măcar o parte din ceea ce pierduse, și poate chiar mai mult. Cu abilitate, Stresemann a știut să exploateze disensiunile franco-britanice, ca și dispoziția pacifică și reconciliatoare a omologului său francez, Aristide Briand. În 1925, prin acordul de la Locarno, puterile occidentale garantează frontierele comune ale Germaniei, Franței și Belgiei, lăsând implicit deschisă soluția unor revizuiri spre est. În 1926, Germania este admisă în Societatea Națiunilor, cu alte cuvinte iese din carantina politică de până atunci. Stresemann avea în vedere, pe termen ceva mai lung, obținerea unei noi frontiere cu Polonia (în principal, recuperarea Danzigului și a „coridorului"), unirea Austriei (*Anschluss*-ul) și redobândirea unui spațiu colonial. În fapt însă, n-a reușit să atingă nici obiectivele care păreau mai simple: teritoriul Eupen, atașat abuziv Belgiei, recuperarea Saarlandului, fără să se mai procedeze la un referendum, și retragerea anticipată a trupelor franceze din Renania. În ce privește strategia lui Stresemann, opinia publică germană a fost împărțită, între cei care sperau că se va putea dobândi ceva, fie și cu prețul unor renunțări, și cei care considerau că, intrând într-un joc „legalist", Germania nu face decât să ratifice ordinea impusă de învingători. Inițial speranțele au fost mai mari, spre sfârșit s-a accentuat însă sentimentul de insatisfacție.

În fond, în ce priveşte problema crucială: recuperarea, fie şi parţială, a teritoriilor pierdute, nu se realizase nimic!

Ar fi izbândit Stresemann până la urmă? Greu de crezut: învingătorii n-ar fi acceptat să mutileze sistemul de la Versailles. La drept vorbind, alternativa era sau nici o revizuire, sau o revizuire radicală, însă nu cu mijloacele lui Stresemann, ci cu cele puse în acţiune de Hitler un deceniu mai târziu. Dar chiar în varianta cea mai optimistă i-ar fi trebuit abilului diplomat foarte mult timp pentru a obţine minime concesii şi un timp liniştit, de consolidare a încrederii între puterile europene. N-a fost să fie nici una, nici alta. În 1929, Stresemann a murit pe neaşteptate; avea doar 50 de ani. O dispariţie, s-ar spune, simbolică. Nereuşita lui deschidea calea unor abordări mai puţin diplomatice. Nu doar Germania, ca stat, ci şi germanii, ca naţiune, n-aveau deloc intenţia să renunţe la obiective teritoriale pe care le considerau absolut justificate.

E instructiv de urmărit procentajul voturilor obţinute de nazişti la alegerile legislative, din 1924 până în 1933. Iată cum se prezintă:

mai 1924	– 6,5%
decembrie 1924	– 3%
mai 1928	– 2,6%
septembrie 1930	– 18,3%
iulie 1932	– 37,4%
noiembrie 1932	– 33,1%
martie 1933	– 43,9%[39]

Se constată lesne că perioada de relativ echilibru şi de creştere economică dintre 1924 şi 1928 nu le-a priit deloc. Criza economică, în schimb, i-a favorizat masiv. Chiar şi aşa, scorul cel mai ridicat obţinut a fost 37,4%. După care, la câteva luni, urmează un recul de câteva procente: 33,1%. Mai puţin decât au înregistrat socialiştii şi comuniştii împreună (doar că socialiştii şi comuniştii nu mergeau împreună). Semn că Partidul Naţional Socialist îşi atinsese limitele. Scăderea, cu siguranţă, ar fi continuat, odată cu semnele ieşirii din criză. Dacă Hitler nu reuşea să ajungă la putere în ianuarie 1933 – aşa cum s-au petrecut lucrurile –, nici n-ar mai fi avut vreo altă ocazie. Desigur, l-a ajutat democraţia. Fără vot universal şi largi

libertăți politice, naziștii n-ar fi avut cum să ajungă atât de sus. Însă democrația (pe fond de criză) nu le-a asigurat decât o treime din voturi. S-a adăugat sprijinul de conjunctură al unei drepte ostile Republicii de la Weimar, dar prea puțin apropiată de intențiile revoluționare ale nazismului: o dreaptă care a jucat greșit și s-a păcălit. Rămâne faptul că Hitler n-a avut niciodată o majoritate în Germania până când a devenit stăpânul țării. Și alegerile din martie 1933 sunt semnificative: 43,9% din voturi, mai puțin de jumătate, în condiții de intimidare, chiar de teroare, împotriva adversarilor politici.

Naziștii au beneficiat în cursa lor pentru putere, la începutul anilor '30, de un vot masiv al clasei de mijloc și de o parte, mai mică, a voturilor muncitorești. Motivele pentru care s-au îndreptat spre nazism n-au fost însă acelea care s-ar putea presupune astăzi dintr-o lectură superficială a istoriei. Ideile fixe ale lui Hitler, exprimate în cartea sa programatică *Mein Kampf* (1925–1926), erau nimicirea evreilor și extinderea Germaniei cât mai departe spre Răsărit, prin distrugerea Rusiei. Rasa germană, purificată, avea astfel să populeze un întins imperiu. Aceste ținte Führerul le-a urmărit cu tenacitate odată ce a ajuns la putere. Însă prin ele, și doar prin ele, n-ar fi ajuns la putere niciodată. Câți germani l-ar fi votat doar ca să scape de evrei sau pentru a coloniza Rusia? Problema germanilor era criza cu repetiție a societății în care trăiau și umilința în care îi împinsese sistemul de la Versailles. Perfect regizată de Goebbels, imbatabilul specialist al domeniului, propaganda electorală nazistă a mizat pe nemulțumirea profundă și pe așteptările oamenilor, adaptându-și discursul,

pe lângă temele generale, pentru fiecare categorie în parte. O Germanie puternică şi unită, fără bariere între clase, fără conflicte sociale, o Germanie prosperă şi reaşezată între marile puteri ale lumii: aceasta era esenţa mesajului. Rasismul şi antisemitismul, nucleul tare al doctrinei naziste, au fost lăsate la o parte sau în orice caz mult atenuate, socotite, pe drept cuvânt, contraproductive ca teme electorale. Nu numai că majoritatea germanilor n-au votat nazist, dar şi majoritatea celor care au votat în acest fel n-au votat în fond pentru ceea ce constituia profilul specific al doctrinei naziste. A fost un vot al disperării şi al speranţei. Plătit scump.

În ce măsură s-au raliat germanii în anii următori regimului nazist? Pentru a răspunde la această întrebare, consultările electorale nu mai au nici o relevanţă; în 1938, 48 850 000 de alegători spun „da" listei unice şi doar 75 000 se pronunţă împotrivă. În crearea acestei aparente cvasiunanimităţi în jurul proiectului nazist a contat, fireşte, anihilarea opoziţiei. Liderii politici sau de opinie, socialişti, liberali, comunişti, universitari, evrei... sunt sau în închisori şi lagăre, sau în exil. Au avut un impact, pe de altă parte, succesele regimului, care îşi ţine într-adevăr o parte din făgăduieli. Economia se relansează, şomajul scade de la aproape 6 milioane în 1932 la un milion spre sfârşitul anului 1937. Regimul face, se înţelege, mare caz de reuşitele sale economice. Istoricii le-au mai redus ceva proporţiile. Şi fără nazism, Germania, odată ieşită din criză, ar fi înregistrat, ca şi celelalte ţări, o creştere economică şi o diminuare a şomajului. Este însă drept că, în condiţiile date, un regim totalitar a dispus de mijloace mai eficiente

pentru a mobiliza resursele și oamenii. Marile lucrări, îndeosebi construcția de autostrăzi, investițiile în industria grea, în primul rând în fabricile de armament, au stimulat economia în ansamblul ei și au oferit numeroase locuri de muncă; reintroducerea serviciului militar obligatoriu avea, de asemenea, să contribuie la resorbția șomajului. Pe baza unor estimări recente, socotind 100 nivelul PIB-ului în 1932, se ajunge în Germania, în 1938 (fără Austria și regiunea sudetă) la 155, în timp ce Marea Britanie înregistrează numai 125, și Franța, încă mai jos, doar 113.[40] Au crescut și salariile, nu foarte mult, însă au crescut. În ansamblu și mai ales în comparație cu dezastrul anilor de criză, situația socială s-a îmbunătățit sensibil, cu un preț, este drept, pe măsură: pierderea libertăților. În același timp, punctele marcate de Hitler în plan european, prin anexarea teritoriilor germane (Austria și regiunea sudetă) și reafirmarea poziției de prim rang a Reichului nu puteau să nu dea satisfacție unei națiuni care simțise din plin umilința de la Versailles.

Impresia este a unei aderări masive la politica lui Hitler, cel puțin în perioada marilor succese (erodată treptat în ultimii ani, odată cu întoarcerea războiului în defavoarea Germaniei). De aici s-ar putea trage ușor – prea ușor – concluzia unei responsabilități colective. Judecata s-ar cuveni să țină seama de condiția specifică a sistemelor totalitare. Nazismul nu poate fi privit doar în sine, ci în contextul unei tipologii pe care o regăsim și în Italia mussoliniană (deși în forme mai puțin accentuate) și, cu prisosință, în regimurile comuniste. Nu e deloc adecvată cântărirea comportamentului unei societăți „închise“ prin

analogie cu valorile și reacțiile unei societăți „deschise". O chemare la urne, de pildă, într-un regim totalitar, este o ceremonie unanimistă, și nicidecum o consultare electorală autentică. Imnurile de slavă înălțate conducătorului suprem sau partidului unic țin tot de ritual și nu definesc vreun grad anume de convingere. Oamenii sunt manipulați și în democrații; dintotdeauna au fost manipulați! Dar, cel puțin, în regimurile democratice, sunt manipulați în mai multe sensuri, ceea ce se traduce printr-o diversitate a opțiunilor. În totalitarisme se petrece o unică și masivă manipulare, al cărei rezultat e spălarea parțială sau totală a creierelor (imună la acest procedeu rămânând o minoritate destul de restrânsă). Sunt, desigur, și destui entuziaști, seduși de ceea ce percep a fi noua condiție eroică a existenței, sunt desigur și cei legați prin tot felul de interese și avantaje de regimul totalitar. Majoritatea formează însă o masă influențabilă și manevrabilă. De la bun început, există o teamă generalizată: individul se simte lipsit de apărare, prins într-un angrenaj implacabil, care-l poate zdrobi în orice moment. Decisivă, peste toate, e răsturnarea derutantă a reperelor. Lumea totalitarismelor se înfățișează ca o lume nouă, clădită pe criterii sociale și morale cu totul altele, opuse celor din lumea „anterioară". Lasă impresia de a se instala definitiv în istorie, pe ruinele „lumii vechi". Așa se prezintă „Reichul de 1000 de ani", așa se prezintă comunismul, proclamat ca încununare a întregii evoluții umane. Judecata individuală cedează în fața a ceea ce pare a fi verdictul istoriei (adesea, într-un schizofrenic amestec contradictoriu, definit de Orwell sub sintagma de „dublă gândire"). Istoria are întotdeauna

dreptate. Puţini îşi pastreaza deplina independenţă de spirit, încă şi mai puţini au îndrăzneala – sau inconştienţa – de a se opune efectiv. Activiştii regimului, instrumentele sale directe, sunt o minoritate. Dar şi majoritatea îl susţine în fapt, prin docilitatea cu care se supune comenzilor. O „responsabilitate colectivă“ există, aşadar, dar nu ca urmare a unei opţiuni libere şi voluntare şi, în acest caz, a unei vinovăţii pe măsură, ci în sensul unei alinieri pasive, în lipsa, reală sau aparentă, a oricărei alternative. Nu germanii sunt problema. Problema e mecanismul însuşi al totalitarismului – în Germania, ca şi pretutindeni unde asemenea regimuri au existat –, pe fondul fragilităţii convingerilor şi comportamentelor umane.

Loviturile de forţă ale lui Hitler de până la război reprezintă doar o primă etapă a planului său de expansiune şi dominaţie. Dacă le detaşăm însă de tot ce a urmat, apar drept rezolvări, desigur brutale (dar se putea altfel?), ale imensei frustrări germane, rezultată din deciziile impuse la Versailles. Intrarea armatei germane în Renania, în martie 1936 – pe propriul teritoriu – confirma în fond un drept al oricărui stat suveran, care Germaniei îi fusese ştirbit. *Anschluss*-ul – în martie 1938 – înfăptuia în sfârşit unirea Austriei cu Germania, un mai vechi deziderat al germanilor, ca şi al austriecilor (ei înşişi germani!); ar fi fost, desigur, preferabil să se facă în condiţii democratice, şi nu ca încă un pas spre război întreprins de un regim totalitar. Dictatul de la München, din octombrie 1938, a fost o încălcare flagrantă a suveranităţii Cehoslovaciei, însă nu trebuie uitat că Cehoslovacia însăşi fusese o „invenţie“ a sistemului de la Versailles. Potrivit principiilor

wilsoniene, aplicate celorlalte naţiuni, regiunea sudetă s-ar fi cuvenit să fie considerată germană, şi nu cehoslovacă. Totul arată urât fiindcă e vorba de Hitler, de metodele şi de obiectivele sale, dar faptul că Germania îşi avea dreptatea ei în aceste dispute teritoriale n-ar trebui ignorat sau negat (fără ca o asemenea afirmaţie să însemne – mai e cazul să o spunem? – readucerea în actualitate a unor dosare definitiv închise). Dacă Versailles-ul ar fi fost întocmit altfel, nu s-ar fi ajuns aici, nici la Hitler, nici la al Doilea Război Mondial. Timiditatea Franţei şi a Marii Britanii, care au cedat cu uşurinţă la München, se explică prin dorinţa de pace a guvernelor şi opiniei publice din ţările respective, ceea ce le-a pus în netă poziţie de inferioritate în faţa unui dictator gata oricând să joace totul pe o carte. Dar explicaţia stă, parţial, şi în lipsa de convingere a celor două puteri occidentale cu privire la validitatea Cehoslovaciei, şi în recunoaşterea tacită a faptului că exista totuşi o parte de dreptate şi în revendicările germane. În discuţie e problema de principiu, şi nu strategia lui Hitler, căruia nici prin gând nu-i trecea să se limiteze la frontierele etnice: numai la câteva luni după München, întreaga Cehie a fost anexată, cu statutul de „protectorat“.

În urma acestor anexiuni, Reichul ajunsese la o întindere de 637 000 km² şi la o populaţie de aproape 87 milioane de locuitori, cu mult peste dimensiunile dinainte de 1918; populaţia era aproape la fel de mare cât a Marii Britanii (47 de milioane) şi Franţei (42 de milioane) la un loc. Dacă Hitler s-ar fi oprit aici, Germania ar fi rămas, de departe, cea mai mare putere europeană. Desigur, din proiectul pur „german“ mai rămânea de recuperat Danzigul; a fost de

altfel picătura care a revărsat paharul: Marea Britanie şi Franța n-au mai acceptat această nouă pretenție, care viza de fapt întreaga Polonie (destinată a fi împărțită între Germania şi Uniunea Sovietică) şi aşa s-a ajuns la al Doilea Război Mondial. Hitler n-avea nici cea mai mică intenție să se oprească: împlinirea unității naționale germane nu însemna pentru el sfârşitul, ci începutul unui proiect de mult mai mare anvergură. Marea majoritate a germanilor s-ar fi mulțumit cu siguranță cu ceea ce se realizase; vrând-nevrând, au trebuit să-l urmeze. Nimeni nu i-a întrebat şi, chiar dacă i-ar fi întrebat, răspunsurile într-un regim totalitar se ştiu dinainte.

Cu Polonia, lucrurile sunt rezolvate repede; decisiv înfrântă, în numai trei săptămâni, jumătatea ei occidentală (cu Varşovia) e anexată Reichului. În iunie 1940, Franța e scoasă din război, o parte ocupată direct de armata germană, cealaltă parte, în sud, sub autoritatea guvernului de la Vichy, dependent la rându-i de puterea învingătoare. Armatele germane mai invadaseră între timp Danemarca şi Norvegia, Olanda, Belgia și Luxemburgul. Proiectul unei invazii în Marea Britanie avea însă să eşueze, „bătălia Angliei" soldându-se cu pierderi dureroase pentru aviația germană; condiția lor insulară îi salva încă odată pe britanici. Întrebarea revine: ce s-ar fi întâmplat dacă Hitler se oprea aici? Răspunsul este că avea şanse mari să câştige războiul, sau cel puțin să nu-l piardă. Spre răsărit, Uniunea Sovietică ar fi stat liniştită, satisfăcută de ceea ce îi oferise pactul Ribbentrop-Molotov din august 1939: Polonia orientală, țările baltice, Basarabia şi Bucovina de Nord răpite României... Anglia cu greu ar

fi putut fi scoasă din luptă, doar că nici Anglia nu avea cum să scoată din luptă Germania. Nici intrarea în război a Statelor Unite n-ar fi avut un efect decisiv. Cu forțele germane concentrate în întregime pe frontul de vest, o invazie anglo-americană devenea cu totul problematică.

Logica aceasta nu era și a lui Hitler. Războiul *lui* trebuia să fie, cu orice preț, războiul, războiul total, războiul de nimicire, împotriva Uniunii Sovietice (aliatul provizoriu din 1939). Hitler sperase de altfel că francezii și britanicii vor ceda în chestiunea Poloniei, așa cum cedaseră mai înainte în momentul *Anschluss*-ului și apoi al dezmembrării Cehoslovaciei. El nu a vrut război cu Franța și cu Anglia, cu atât mai puțin cu Statele Unite. Cu Franța, e drept, trebuiau reglate socotelile, Alsacia-Lorena, și mai cu seamă neuitata umilință de la Versailles, care i se datora în cea mai mare măsură. Pentru Hitler, aceasta rămânea totuși o chestiune secundară. Cu Anglia, țară și ea de „rasă“ germanică, ar fi dorit mai curând o alianță, o înțelegere vizând împărțirea lumii: Angliei, mările, Germaniei, continentul.

Încă din *Mein Kampf*, Hitler își exprimase convingerea, la care n-a renunțat nici un moment, potrivit căreia Germania nu mai trebuia să-și conceapă expansiunea spre vest și spre sud, ci spre răsărit. S-a trezit fără să vrea cu un război în vest, pentru un prim pas făcut spre răsărit, prin desființarea Poloniei. Ideea lui era că Germania, așa cum se înfățișa ea, nu putea fi socotită cu adevărat o mare putere. Nu fusese o mare putere nici la 1914 (de aceea, înfrângerea), nu devenise o putere suficient de mare nici măcar prin anexiunile succesive din 1938–1939. Țări

mari, şi doar cu acelea se putea face comparaţia, erau Imperiul Britanic, în felul său, deşi mult prea fragmentat, şi mai ales întinsele puteri continentale: Statele Unite, Rusia şi China. Dintre toate, Statele Unite erau modelul de urmat. Interesant de constatat cât de sensibilă a fost Germania la diverse modele imitate succesiv. Mai întâi, s-a mulţumit să ia locul Franţei, ca putere continentală. Apoi a râvnit la poziţia Angliei, de putere maritimă şi colonială. Odată cu Hitler, Statele Unite trec în prim-plan: o parte întreagă de continent, populată de colonişti de rasă „nordică", în detrimentul indienilor autohtoni, expulzaţi de pe pământurile lor sau, pur şi simplu, exterminaţi.[41] Hitler se pasionase în adolescenţă de romanele de aventuri ale lui Karl May cu subiecte din vestul sălbatic şi din războaiele cu indienii, acestea aflându-se în bună parte la originea interesului său pentru spaţiul american.[42] Frustrarea pricinuită de înfrângerea din 1918 şi-a găsit la el o soluţie tocmai prin raportarea la imaginarul său american. Pentru cei mai mulţi germani ar fi fost de ajuns ca ţara lor să-şi recapete poziţia din 1914. Pentru Hitler, dimpotrivă, frontierele din 1914 nu însemnau o rezolvare, nici măcar extinse prin includerea teritoriilor germane limitrofe. S-ar fi ajuns din nou la situaţia care se soldase cu înfrângerea Germaniei, nimic mai mult. Singura soluţie era ca Germania să devină o Americă a Europei, un stat care să stăpânească cea mai mare parte a continentului, şi nu prin simpla confederare a unor popoare puse sub dominaţia ei (aşa cum se prezentau scopurile germane în Primul Război Mondial), ci prin popularea cu element germanic a unor teritorii care urmau să fie „curăţate" de

prezența celorlalți. Un asemenea proiect nu putea să poarte decât un nume: Rusia.[43] Aici, și doar aici, se aflau acele întinderi nesfârșite de care avea nevoie Reichul pentru a deveni o țară cu adevărat mare, ca și o populație de calitate socotită inferioară, menită a fi alungată, adusă în stare de sclavie sau exterminată. După logica strictă a războiului, Hitler a greșit, declanșând în iunie 1941 războiul împotriva Uniunii Sovietice, atunci când continua încă războiul cu Marea Britanie și când se întrevedea deja intrarea în conflict a Statelor Unite. Nu a greșit însă cu nimic potrivit propriei sale logici. Misiunea lui istorică era să întindă stăpânirea germană peste stepele rusești. Considera nu mai puțin că o victorie asupra Rusiei, pe care o credea rapidă, punându-i la dispoziție imensele resurse ale acestei țări, îi va consolida șansele și în înfruntarea ulterioară cu anglo-americanii. Rușii însă au rezistat, așa încât Germania a ajuns, ca și în Primul Război Mondial, să lupte pe două fronturi, sau chiar pe trei, socotind la un moment dat și frontul din Italia. Un asemenea război nu putea fi decât pierdut.

Desigur, Hitler n-a inventat din toate piesele expansiunea spre Răsărit. *Drang nach Osten* a fost o constantă a istoriei germane: partea răsăriteană a Reichului se întindea pe teritorii cândva slave, iar insulele germane răspândite până la Volga păreau a indica drumul unui viitor marș glorios. În preajma Primului Război Mondial, persoane sau organizații mai înfierbântate, precum „Liga pangermană“, au imaginat și vagi proiecte de anexări și colonizări spre Baltica și Polonia (deși, în fapt, germanii nu reușiseră până la capăt nici colonizarea internă, în

zonele estice ale Reichului, unde se menţinea încă o majoritate poloneză). Chestiunea a devenit de actualitate în anii războiului, pe măsura înaintării trupelor germane pe ţărmurile Balticei, în Bielorusia şi Polonia şi, încă şi mai mult, în urma păcii de la Brest-Litovsk. În viziunea lui Ludendorff, Crimeea ar fi fost locul ideal pentru o colonizare germană. Responsabilii politici s-au arătat însă reticenţi, din grija de a nu stârni susceptibilităţile popoarelor care tocmai se desprinseseră de fostul imperiu al ţarilor: cum să atragi Ucraina plănuind colonizarea Crimeii? Imposibil de spus cât de departe ar fi mers expansiunea est-europeană a Germaniei în cazul victoriei definitive. În anii Republicii de la Weimar, doi autori cu deosebire au contribuit la dezbaterea în jurul „spaţiului vital" (*Lebensraum*): „geopoliticianul" Karl Haushofer, profesor la Universitatea din München, ale cărui argumente, prin admiratorul său Hess, au putut ajunge la Hitler, şi Hans Grimm, autorul romanului cu titlu explicit *Volk ohne Raum* („Un popor fără spaţiu"), publicat în 1926 şi devenit un bestseller. Însă, în ce priveşte stricta expansiune teritorială, Haushofer nu mergea mai departe de unificarea tuturor teritoriilor germane şi restaurarea imperiului colonial, iar Grimm era preocupat strict de colonii.[44] Cum se vede, chiar dacă a preluat tendinţe existente, Hitler a mers incomparabil mai departe: de la o Europă de Est, zonă de influenţă şi hinterland economic al Germaniei, la o Europă de Est anexată şi colonizată.

Să mai spunem că istoria i-a atras încă o dată pe germani într-o cursă. Când a început războiul, supuşii Führerului nu s-au arătat prea optimişti şi până şi generalii

aveau îndoieli. Înfrângerea, cu o uşurinţă neînchipuită, a armatei franceze, considerată cea mai bună din lume, a creat, deodată, un sentiment de invincibilitate şi l-a propulsat pe Hitler, în propriii săi ochi, ca şi ai altora, în postura de geniu militar fără egal. Cu puţin înainte, imensa Rusie fusese la un pas de înfrângere în războiul cu mica Finlandă: un examen penibil pentru Armata Roşie! Dacă Franţa ar fi rezistat mai bine, iar Rusia i-ar fi înfrânt fără efort pe finlandezi, poate că şi Hitler s-ar fi gândit mai temeinic la paşii următori. Dar aşa, cum să se îndoiască de succesul campaniei din Răsărit?

În lunile care au urmat invadării Rusiei (vara şi toamna anului 1941), Hitler se delecta evocând, în faţa invitaţiilor săi, grandioasele proiecte răsăritene. O reţea de oraşe şi de sate germane, precum şi de căi rapide de comunicaţie, avea să acopere fostul spaţiu sovietic. Slavii urmau să rămână în afara civilizaţiei – într-un fel de rezervaţii, s-ar spune – şi, zbătându-se în lipsuri, să piară treptat de boli şi de mizerie (iarăşi, analogia cu indienii americani). În douăzeci de ani, coloniştii vor fi douăzeci de milioane. Peste un secol, populaţia slavă va fi fost complet înlocuită prin germani. S-a adoptat oficial în iulie 1942 un „Plan general pentru Răsărit". Se prevedea evacuarea (spre est), a peste 30 de milioane de oameni: 80–85% din populaţia poloneză, 64% din populaţia ucraineană şi 75% din populaţia bielorusă. Le-ar fi luat locul 10 milioane de germani.[45] Şi era numai începutul!

E straniu cum Hitler nu şi-a dat seama de diferenţa enormă de nivel istoric, demografic, social, tehnologic, între triburile răzleţe ale indienilor americani şi masivul

imperiu al Rusiei. I-a subapreciat în asemenea măsură pe ruşi, încât, împotriva oricărei raţiuni militare, a lansat ofensiva în 1941 nu într-o singură direcţie decisivă, ci în trei direcţii: spre Leningrad, Moscova şi Kiev, iar în anul următor şi-a divizat din nou forţele între Stalingrad şi Caucaz. Un sprijin preţios pentru germani ar fi fost atragerea popoarelor dominate de ruşi, în primul rând a celui mai mare dintre ele, ucrainenii. S-a schițat o asemenea strategie, dar nu a mers prea departe: nu ucrainenilor avea Hitler intenţia să le ofere teritoriile cucerite!

„Soluția finală“

Grozăvia tratamentului aplicat evreilor constituie în prezent capitolul cel mai des invocat din istoria celui de-al Treilea Reich. Pare aproape de necrezut până unde s-a putut ajunge, însă, în fond, totul este explicabil, nu în logica normală, desigur, ci potrivit logicii perverse a nazismului (şi a lui Hitler în particular). Problema evreiască se integrează, de fapt, pentru nazişti, într-o filozofie mai cuprinzătoare a raselor. Pe urmele lui Gobineau şi Chamberlain, Hitler consideră că singurii creatori autentici de civilizaţie, pretutindeni în lume, sunt arienii. Evreii sunt întru totul opusul lor: lipsiţi de spirit creator, egoişti, parazitari şi subversivi. Sângele arian a rămas predominant doar la popoarele germanice. În alte părţi, amestecul rasial a dizolvat minoritatea creatoare ariană. Nimic mai destructiv decât metisajul. Rusia a apărut şi s-a consolidat timp de secole, prin virtuțiile elementului germanic, care a catalizat o masă slavă de calitate inferioară; nucleul acesta conducător a dispărut, şi i-a luat locul, în Rusia bolşevică, elementul evreiesc dizolvant. În felul acesta, Rusia se apropie de pieire. Un fenomen de metisaj se petrece şi în Franţa, prin aportul de „sânge“ negru din colonii; se întrevede un imens teritoriu, de la Rin până în Congo, populat de o rasă mulatră: teribilă degradare! Pentru

Germania, nu există altă șansă decât cultivarea purității rasiale. O strategie cu multiple fațete. Trebuiau eliminați cei cu tare biologice: handicapați, homosexuali... Trebuiau eliminați țiganii. Dar, mai cu seamă, evreii. Din motivele mitologice pomenite, ca și din motivul mai concret – care infirma în fapt presupusul parazitism și lipsa de creativitate – al prezenței lor, cu o pondere semnificativă, în sectoare-cheie ale societății și culturii germane. Ascensiunea evreilor chiar în inima cetății – dovadă că până la 1933 Germania n-a fost chiar atât de antisemită – desemna în ei „țapul ispășitor“ ideal pentru toate eșecurile înregistrate de la sfârșitul Primului Război Mondial și până la venirea lui Hitler la putere. Tot ce s-a întâmplat cu evreii a fost pus la cale de un grup restrâns de persoane, executat de asemenea de o minoritate și, din păcate, acceptat tacit de o majoritate de germani, care n-au știut sau n-au știut decât parțial, și asta fiindcă n-au vrut să știe, deoarece așa i-a condiționat psihologia totalitarismului. Același gen de atitudine întâlnită și în țările comuniste în raport cu crimele comunismului.

Trebuie admis că, într-o primă etapă, nazismul lui Hitler a fost mai puțin exterminator decât comunismul lui Lenin și Stalin. Acesta din urmă are o prioritate incontestabilă la capitolul crimelor în masă, chiar dacă nu e convingătoare teza potrivit căreia nazismul s-ar fi inspirat din exemplul său[46]; nazismul a fost mânat de propria concepție și de propriul impuls, într-o societate totuși de tip occidental, unde, de bine de rău, se mai păstra ceva dintr-o tradiție de legalitate, care n-a existat nicicând în Rusia. Fapt este că, până la război, tactica nazismului a

fost aceea de a le face evreilor viața de nesuportat, pentru a-i determina să părăsească țara. Au fost scoși din universități, din școli, din funcțiile publice și, treptat, din mai toate sectoarele de activitate, li s-a retras, prin legile de la Nürnberg, cetățenia germană (1935); n-au lipsit nici episoadele violente, culminând, în „noaptea de cristal“ (9–10 noiembrie 1938), cu incendieri de sinagogi, distrugeri de magazine și evrei asasinați sau maltratați. Până la 1 septembrie 1939, cam 400 000 de evrei au părăsit Germania, ceea ce însemna majoritatea populației evreiești.

Odată cu invadarea Poloniei și anexarea jumătății ei occidentale, în septembrie 1939, aproape două milioane de evrei polonezi intră între frontierele Marelui Reich. Era deja o problemă mult mai greu de rezolvat decât fusese împingerea spre emigrare a evreilor germani. S-au imaginat scenarii iluzorii, precum deplasarea lor spre est (dar trebuia mai întâi cucerită Rusia!) sau, și mai departe, în Madagascar, parte a imperiului colonial al Franței înfrânte. În așteptarea unei soluții, au fost înghesuiți în ghetouri, în condiții incredibile de mizerie, unde mulți și-au găsit sfârșitul.

Etapa ultimă se profilează în strâns raport cu războiul împotriva Uniunii Sovietice, început în iunie 1941. „Iudeo-bolșevicii“ erau primii care trebuiau eliminați din teritoriul ocupat; masacrele s-au ținut lanț. Spre sfârșitul anului 1941, înfrângerea în fața Moscovei a ruinat iluzia *Blitzkrieg*-ului; victoria se îndepărta, războiul avea să se prelungească și nu mai era de ignorat nici varianta unui sfârșit defavorabil pentru Germania. În aceste condiții, ale unui război generalizat și de durată, evreii nu mai

aveau cum şi unde să fie evacuați. În urma ocupării Poloniei răsăritene şi a Ucrainei şi Rusiei occidentale, numărul lor, în teritoriul controlat de germani, se ridicase la vreo 5 milioane. Proiectul nazist de a scăpa de evrei se asocia acum cu proiectul mai larg de „purificare etnică“ a unui spațiu întins spre Răsărit; după evrei, urmau slavii, polonezii sau ruşii (supuşi deja şi ei unui început de genocid). Se adăugau, din punct de vedere nazist, şi alte motive. Hitler îi avertizase pe evrei că vor plăti dacă America va intra în război; înțelegea acum să se țină de cuvânt. Războiul prelungindu-se, tot mai mulți germani piereau pe front. Şi mureau şi tot mai mulți civili, în oraşele germane, în urma bombardamentelor anglo-americane. Pentru regimul nazist ar fi fost de neconceput ca germanii să dea un tribut mai mare de sânge decât evreii. Iar ipoteza unei eventuale înfrângeri nu făcea decât să accentueze urgența eliminării lor: cel puțin asta trebuia să rămână din opera lui Hitler, nu li se putea permite să supraviețuiască Reichului. Suficiente argumente pentru a motiva trecerea – decisă spre sfârşitul anului 1941 şi la începutul anului 1942 – la noua fază a unei exterminări sistematice.[47]

Cele două proiecte exterminatoare, nazist şi comunist, au determinări similare, în ciuda diferențelor. Comuniştii îşi propun să elimine duşmanul de clasă, iar naziştii, duşmanul de rasă. Crimele naziste sunt practicate metodic, într-o organizare de tip industrial, ceea ce le dă un aer şi mai sinistru, deşi, în ce priveşte numărul total al victimelor, comunismul stă de departe pe primul loc (beneficiind, e drept, de mai mult timp şi de mai mult spațiu decât experimentul nazist). Ceea ce apropie ambele sisteme este

imaginarul ieşirii din istorie şi al inaugurării unei ere post-istorice de armonie și perfecţiune, în sens universalist la comunişti, în sens rasial şi etnic la nazişti. Construcţii de tip milenarist, variante secularizate ale mai vechilor scenarii milenariste de factură religioasă, vizând schimbarea din temelii a lumii; deloc întâmplător, lucrurile au luat o asemenea întorsătură în Rusia şi în Germania, două societăţi, altminteri foarte diferite, dar unde, în egală măsură, clocoteau contradicţiile și resentimentele. Perfecţiunea de mâine trece prin violenţa de azi. Corpul social (sau rasial) trebuie purificat. Printre călăi, se întâlnesc şi monştri sadici, cărora chiar le place să tortureze şi să ucidă. Cei mai mulţi sunt însă banali funcţionari ai noii ordini (cazul tipic al lui Eichmann). Nu ucid din plăcere, ci din datorie. Au o misiune istorică de îndeplinit. Pagina trebuie întoarsă cât mai repede, pentru a se instaura definitiva armonie.

Germania, printre victime?

Nenorocirea abătută de nazişti asupra lumii a trecut într-un plan secundar, abia perceptibil, suferinţele pe care, nu în mică măsură, le-au îndurat germanii înşişi. După cum vinovăţia germană a acoperit aproape în întregime partea de vinovăţie a celorlalţi. „Reechilibrarea" se petrece încet, cu prudenţă şi cu destulă ipocrizie. Printre altele, se exprimă temerea că punerea în evidenţă a crimelor săvârşite de alţii sau compasiunea arătată pentru victimele din partea germană ar avea ca obiectiv sau ca rezultat relativizarea crimelor nazismului, aşezarea lor pe acelaşi plan cu numeroasele fărădelegi comise de-a lungul istoriei. Istoricul nu mai poate accepta să fie prizonierul unei asemenea dialectici. A venit timpul în Europa de astăzi ca responsabilităţile istorice să fie cântărite cu mai mult echilibru şi cu mai multă detaşare.

Ar fi indecent să se conteste legitimitatea sentinţei de la Nürnberg.[48] Oamenii aceia, care au însângerat Europa şi au trimis la moarte, cu sânge rece, milioane de semeni ai lor, meritau să plătească, şi doar o singură dată, cu propria viaţă. Dacă sentinţa este justificată, aceasta nu înseamnă că totul a fost în regulă cu tribunalul de la Nürnberg. Soluţia cea mai puţin contestabilă s-ar fi înfăţişat sub forma unui tribunal cu adevărat internaţional; or, a fost

un tribunal al puterilor învingătoare şi, mai precis, al marilor puteri din tabăra victorioasă (Statele Unite, Uniunea Sovietică, Marea Britanie şi Franţa). Desigur, ţări neutre rămăseseră puţine, dar, într-o formulă mai echitabilă, s-ar fi cuvenit să se apeleze şi la judecători neutri şi chiar la judecători germani. Încă o dată, rezultatul nu e de contestat, dar metoda poate să fie. Ca şi faptul că tribunalul şi-a întocmit singur propriile norme juridice, în timp ce o regulă bine cunoscută de drept stipulează că nimeni nu poate fi judecat decât pe baza unor legi deja în vigoare în momentul comiterii faptelor. Din cele patru capete de acuzare: conspiraţie, agresiune împotriva păcii, crime de război, crime împotriva umanităţii, primele două nu se înfăţişau prea convingător; după unii autori, absenţa lor ar fi fost în avantajul acuzării, prin concentrarea asupra punctelor 3 şi 4, greu de contestat („conspiraţia" era un concept familiar doar juriştilor anglo-saxoni şi destul de neclar pentru ceilalţi, iar „agresiunea împotriva păcii" simplifica prea mult, în defavoarea Germaniei, problematica istorică a originilor celui de-al Doilea Război Mondial; era o problemă cu care să-şi bată capul istoricii şi mai puţin potrivită pentru dezbaterile unui tribunal).[49] Prezenţa sovieticilor în tribunalul de la Nürnberg a fost în acelaşi timp justificată şi sfidătoare; şi-ar fi găsit locul la fel de bine printre acuzaţi ca printre acuzatori. Pe de o parte, dăduseră cele mai mari jertfe, şi militare, şi civile, în războiul antihitlerist, pe de altă parte, reprezentau un regim nu mai puţin criminal decât cel nazist; ca să nu mai vorbim de faptul că războiul s-a declanşat în 1939 ca urmare a încheierii unei alianţe de facto între Hitler şi Stalin. Au

avut, printre altele, neruşinarea să pună în seama germanilor masacrul de la Katyn, al mai multor mii de ofiţeri polonezi, despre care se ştie şi se ştia şi atunci că a fost ordonat de Stalin. Sovieticii au cerut de asemenea pentru toţi cei judecaţi pedeapsa cu moartea (soluţie care le intrase în reflex!) şi au fost foarte nemulţumiţi când unii dintre acuzaţi, prin decizia majoritară a celorlalţi judecători, au fost condamnaţi numai la închisoare, iar unii chiar achitaţi (cei mai clemenţi s-au dovedit judecătorii francezi, deşi, dintre ţările occidentale, Franţa suferise cel mai mult de pe urma nazismului). Crimele de război ale aliaţilor nu le-a judecat, fireşte, nimeni. Ruşii comiseseră nenumărate acte de barbarie în teritoriile pe care le ocupaseră, în Germania cu deosebire. Dar şi anglo-americanii aveau o pată pe conştiinţă: bombardamentele aeriene, îndreptate în mare parte împotriva populaţiei civile. Germanii dăduseră tonul la Varşovia, la Rotterdam, la Londra şi Coventry. Englezii şi americanii amplificaseră însă cu mult această strategie de frângere a moralului prin terorizarea populaţiei civile. În consecinţă, la Nürnberg nici n-a fost vorba de aşa ceva: e singurul gen de crimă, pe care şi germanii îl comiseseră, dar pentru care n-au fost acuzaţi!

Neincriminate juridic, bombardamentele anglo-americane ar trebui supuse unei drastice judecăţi morale şi istorice. La Dresda, în zilele de 13–14 februarie 1945, au pierit sub bombe vreo 40 000 de oameni. Comparaţia, care s-a putut sugera, cu Auschwitzul este nepotrivită. Auschwitzul a fost, incontestabil, o crimă de mult mai mari proporţii şi cu siguranţă mai sordidă, atât prin mijloacele folosite, cât şi prin ţelul urmărit al anihilării unei întregi

comunităţi. Dar, dacă Auschwitzul a fost o crimă mai mare, nu înseamnă că Dresda nu a fost o crimă. Puţine oraşe germane au scăpat de acest calvar. Vizate au fost, fireşte, obiective militare sau industriale, dar, într-o măsură considerabilă, populaţia civilă (este ceea ce s-a petrecut, la scară mai mică, şi în România, îndeosebi bombardamentul de la 4 aprilie 1944 asupra Bucureştiului, soldat cu 3 000 de morţi). Numărul victimelor civile (majoritatea femei şi copii), în Germania, este apreciat, cu destulă aproximaţie, la a fi în jur de 500 000 de persoane. Istoricul Jörg Friedrich a stârnit senzaţie publicând în 2002 o carte minuţios documentată despre „incendiul" care a mistuit oraşe şi oameni.[50] Spunea ceea ce se ştia prea bine, dar timp de decenii nu se pomenise decât într-un registru discret, din grija desigur de a nu se „relativiza" crimele naziste prin aducerea în discuţie a unor crime „concurente".

Pentru regimul sovietic, evident, oamenii nu contau, nu numai germanii, dar nici ruşii. Stalin a forţat cucerirea Berlinului, cu preţul mai multor pierderi sovietice decât au fost pierderile germane (raportul pierderilor umane a fost în tot cursul războiului mult în defavoarea sovieticilor). În asemenea condiţii, ce respect li se putea acorda germanilor din teritoriile intrate sub controlul Armatei Roşii? S-a manifestat din plin şi dorinţa de răzbunare, dorinţa de a da duşmanilor o lecţie pe care să n-o uite generaţii de-a rândul. Era şi uluiala unei societăţi puţin evoluate (cel puţin la nivelul ei de jos), intrată brusc în contact cu o ţară mult mai avansată în civilizaţie. A devenit proverbială atracţia irezistibilă a ruşilor pentru ceasurile de mână, primele obiecte pe care le confiscau.

Tot ce putea fi luat a fost luat. Mulţi civili au fost ucişi fără vreun motiv, în afara jafului sau a răzbunării. Iar femeile violate într-o proporţie nemaiîntâlnită: violuri în genere colective, săvârşite sub supravegherea atentă a ofiţerilor şi încheiate uneori cu uciderea victimei. S-a avansat cifra de 1 400 000 de femei violate, majoritatea în repetate rânduri. Dincolo de simpla satisfacere a instinctelor, era un ritual menit să desăvârşească umilinţa învinşilor. Un mare număr de germani, militarii căzuţi prizonieri, fireşte, dar şi civili, au ajuns în lagărele sovietice, unde o bună parte şi-au sfârşit zilele, abia după un deceniu, în 1955, fiind eliberaţi supravieţuitorii. Alţii, şi nu numai nazişti, au fost internaţi chiar în zona sovietică de ocupaţie, inclusiv în fostul lagăr nazist de la Buchenwald; şi dintre aceştia au pierit zeci de mii. Germanii nu se purtaseră mai bine în Uniunea Sovietică, probabil chiar mai rău. Dar erau acum supuşi oprobriului lumii şi unii dintre ei aveau să cunoască ştreangul, pe când un imn de slavă se înălţa către „glorioasa armată sovietică eliberatoare".

Partea estică a Germaniei – Pomerania, Prusia Orientală, Silezia – a fost retezată şi încorporată în Polonia, un mic teritoriu revenind şi Uniunii Sovietice, cu oraşul Königsberg (patria lui Kant), devenit Kaliningrad (după numele mai puţin onorabil al unui lider bolşevic, unul dintre puţinii cruţaţi de Stalin). Din aceste locuri, ca şi din fâşia sudetă a Cehoslovaciei, au fost expulzaţi toţi etnicii germani. Era totuşi pământul lor, de mai multe secole. Argumentul că mai înainte de germani locuitorii fuseseră slavi este absurd şi lipsit de onestitate: ar însemna să se

refacă întreaga hartă a continentului, luând eventual ca reper anul 1000 (sau, în varianta mussoliniană, epoca Imperiului roman!). În total au fost evacuaţi – socotindu-i şi pe cei care fugiseră deja de teama Armatei Roșii – vreo 11 milioane de germani. Iniţiativa a aparținut sovieticilor, dar nici aliaţii occidentali nu s-au împotrivit. E cea mai amplă purificare etnică pe care a cunoscut-o Europa. Iarăși se poate spune – și cu deplin temei – că germanii ar fi procedat și mai rău. Dar asta nu face ca lucrurile să arate mai echitabil. Subiectul continuă să fie abordat cu destulă discreţie. În atât de detaliata sa istorie a celui de-al Treilea Reich, Richard J. Evans îi acordă abia câteva rânduri, fără să riște vreun comentariu. Evident, subiectul e delicat, în măsura în care regiunile respective aparţin acum Poloniei, Cehiei şi chiar Rusiei, iar componenţa lor etnică a devenit cu totul alta; Germania însăşi a renunţat fără echivoc la orice pretenţie de rectificare a frontierelor. Lucrurile, se înţelege, aşa trebuie să rămână, dar asta nu înseamnă că ele au fost altfel de cum au fost.

Să mai spunem că în partea ocupată de ei din Germania, occidentalii s-au comportat în genere corect. Doar francezii, reprezentanţi prin de Gaulle, care aspira să refacă poziţia de mare putere a ţării sale, şi-au manifestat intenţia, încă odată, şi pentru ultima oară, de a anexa Renania. N-au reuşit nici de această dată; cel puţin, dacă ar fi făcut-o, n-ar fi procedat, precum ruşii, cehii şi polonezii, la expulzarea locuitorilor; s-ar fi străduit să-i convingă să devină francezi.

Nu doar germanii...

La 8 mai 1945, chiar în ziua încheierii războiului în Europa, izbucnește o revoltă în Algeria; sunt victime printre colonii europeni. Ordonată de generalul de Gaulle, represiunea este nemiloasă: 1 500 de morți, după cifrele oficiale franceze; 45 000, spun oficialitățile algeriene; între 6 000 și 15 000, apreciază istoricii. Francezii nu-i tratau pe algerieni mai bine decât îi trataseră germanii pe ei. Și n-a fost doar o întâmplare nefericită și izolată. Tot atunci, tulburări petrecute în Siria (țară proclamată formal independentă, dar încă sub control militar francez) sunt reprimate în același mod, bilanțul ridicându-se la peste 1 000 de morți. În raporturile cu „ceilalți", europenii continuau să-și permită ceea ce devenise blamabil în interiorul Europei.

Americanii, angajați peste Ocean împotriva unui regim rasist, își cultivau netulburați la ei acasă propriile prejudecăți rasiale. Discriminarea se practica și în armata trimisă împotriva lui Hitler, unde militarii de culoare se aflau strict în poziții subalterne. Pe teritoriul Statelor Unite, discriminarea *legală* a negrilor, în jumătatea de sud a țării, s-a prelungit peste două decenii.

O distincție au făcut autoritățile americane și între germanii albi (chiar mai mult decât albi, „nordici") și japonezii „galbeni". Când au intrat Statele Unite în război,

americanii de origine japoneză (unii dintre ei perfect integraţi) au fost internaţi în lagăre, ceea ce nu li s-a întâmplat celor de origine germană (e drept, mult mai numeroşi). Războiul cu Japonia a fost mai necruţător, şi de o parte, şi de alta, întrucât şi japonezii erau nu mai puţin rasişti decât americanii; se manifesta, evident, mai multă ură pe teatrul de operaţiuni din Pacific. Bombardarea oraşelor japoneze a fost de o violenţă care a depăşit violenţa bombardamentelor din Europa. Ar fi recurs până la urmă americanii la arma atomică împotriva Germaniei? Nu e deloc sigur. Au făcut-o însă, fără o umbră de remuşcare, fiind vorba de japonezi. Am spus că n-ar fi decent să comparăm Auschwitz cu Dresda. Dar cu Hiroshima şi Nagasaki? Există, fireşte, justificări strategice şi chiar „umanitare": scurtarea războiului, cruţarea vieţii soldaţilor americani... Rămâne dreptul oricui de a pronunţa o judecată morală. Desigur, criminalii de război japonezi au fost judecaţi şi condamnaţi, ca şi cei nazişti.

E o măsură în toate. Nu pot sta pe acelaşi plan derapajele colonialiste ori rasiste ale francezilor sau americanilor cu rasismul cinic, asumat şi dezlănţuit al naziştilor. Însă toate aceste manifestări au un aer de familie, chiar dacă intensitatea lor nu este egală. Ele se petrec într-o lume în care ierarhizarea raselor sau a diverselor comunităţi pare un lucru de la sine înţeles, cu toate consecinţele care decurg dintr-o asemenea perspectivă discriminatorie.

Tragedia Germaniei: note finale

Ceea ce s-a petrecut în Germania a fost o tragedie în sensul propriu al termenului: o înlănțuire de evenimente conducând inexorabil spre un deznodământ nefericit.

Nimic nu anunța în momentul declanșării mecanismului fatal ceea ce avea să se întâmple. Contrar judecății cam prea sumare a unor istorici, Germania nu era „programată“ pentru așa ceva. Era poate doar mai fragilă decât alte țări occidentale, în ciuda aparențelor de forță și soliditate. Crescuse prea repede timp de o jumătate de veac și creșterea aceasta rapidă generase tot felul de dezechilibre, în structuri, ca și în mentalități. Nici o națiune nu combina, într-un contrast de asemenea amplitudine, complexul masiv de superioritate cu o gamă tulbure de neliniști și de frustrări.

Odată ce Germania a optat pentru război în 1914, totul a mers, aproape automat, în direcția cea mai defavorabilă. Chiar deciziile care pot să pară complet neinspirate s-au înscris între 1914 și 1918 într-o suită logică: era greu să se procedeze altfel. După cum era greu să nu se alunece de la Primul Război Mondial spre al Doilea, date fiind tensiunile rezultate în urma deciziilor de la Versailles și a restructurării Europei. Marea criză economică a intervenit, la rându-i, cu urmări mai dramatice în Germania decât

în alte țări, tocmai fiindcă lovea într-o societate traumatizată: a fost, într-un fel, lovitura de pe urmă. O ultimă șansă ar mai fi existat: aceea ca Hitler să nu fie chemat la putere în ianuarie 1933 (deși presiunea nazistă devenise greu de stăvilit). Într-adevăr, dacă nu și-ar fi atins atunci obiectivul, șansele lui scădeau considerabil. A fost un ultim rafinament al destinului: încă o alegere dezastruoasă.

Pentru ca tragedia să fie împlinită, trebuia să existe un Hitler. Nimeni nu poate spune ce curs ar fi luat istoria fără el, dar e de presupus că n-ar fi fost același. Oricât am dori să abordăm trecutul în termeni strict structurali, dispensându-ne de eroi și de evenimente, adevărul este că fără Hitler e aproape imposibil să ne imaginăm al Treilea Reich și al Doilea Război Mondial. Este probabil, dintre toți, personajul politic care a avut cel mai puternic impact asupra istoriei. Și fără el ar fi existat mișcarea nazistă, dar este cu totul îndoielnic că naziștii ar fi ajuns la putere; și așa, cu el în frunte, au reușit la limită. Și chiar la putere fiind, ce alt lider ar fi asociat nebuneasca lui determinare pusă în slujba unei viziuni fără de măsură cu forța de convingere a unei stranii carisme? Putem presupune că, în lipsa lui Hitler, lanțul fatal s-ar fi rupt, iar istoriei i s-ar fi dat șansa unui alt drum decât cel bine știut.

Există, desigur, un întreg context german, unde se pot identifica o varietate de trăsături și de tendințe. Acestea își au partea lor în evoluțiile petrecute, o parte însă greu de apreciat, cu atât mai mult cu cât unele sunt comune întregii civilizații occidentale. În ce privește trăsăturile specific germane, și acestea s-ar fi putut combina în fel și chip, într-o diversitate de scenarii. Se invocă de regulă

tradiţia aristocratică şi militară, cu valorile şi tentaţiile corespunzătoare: autoritarism, naţionalism, expansionism... Doar că în preajma Primului Război Mondial, mişcarea socialistă era nu mai puţin caracteristică pentru societatea germană căreia îi propunea valori complet opuse celor menţionate mai înainte. După cum integrarea, în ansamblu reuşită, a evreilor în corpul naţiunii era poate o trăsătură mai specific germană decât fenomenul antisemitismului. Nici un scenariu imaginabil la 1914, pornind de la societatea germană aşa cum se înfăţişa ea, nu conducea la nazism, la un război devastator şi la exterminarea populaţiei evreieşti. Istoricii au însă avantajul de a şti cum s-au petrecut lucrurile, aşa că le e la îndemână să potrivească interpretările, pentru a le prinde mai bine într-o logică istoriografică, nu neapărat aidoma cu logica efectivă a istoriei. Se pot construi multe scenarii, se pot propune multe explicaţii. Singura certitudine însă, în problematica pe care am urmărit-o, rămâne firul evenimenţial care leagă atentatul de la Sarajevo din 1914 de prăbuşirea Reichului în 1945. Privită în această perspectivă, tragedia Germaniei pare a sta mai puţin sub semnul unor deficienţe structurale, cât al unei perverse îmbinări de evenimente neaşteptate şi de decizii cu urmări nebănuite.

Note

1. Alan J.P. Taylor, *The Course of German History*, Londra, 1945; William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York, 1960.

2. Gerhard Ritter, *Das deutsche Problem*, 1962; *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des Militarismus in Deutschland*, 4 vol., 1954–1968.

3. Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961; ediţie în engleză: *Germany's Aims in the First World War*, New York, 1967.

4. Heinrich A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, 2 vol., München, 2000; am citat după ediţia franceză: *Histoire de l'Allemagne, XIX*ᵉ*-XX*ᵉ *siècle. Le long chemin vers l'Occident*, Paris, 2005, p. 669.

5. Heinrich A. Winkler, *op. cit.*

6. Richard J. Evans, *The Third Reich*, 3 vol., Londra, 2003–2008; ediţie franceză: *Le Troisième Reich*, 3 vol., Paris, 2009; în curs de publicare şi în limba română: *Al Treilea Reich*, vol. I, ed. RAO, Bucureşti, 2010.

7. Cu privire la naţiune şi, în continuare, la democraţie, precum şi la alte aspecte istorice, trimit la lucrările mele: *Două secole de mitologie naţională*, Humanitas, Bucureşti, 2005; *Mitul democraţiei*, ed. a II-a, Humanitas, Bucureşti, 2007; *Occidentul. O interpretare istorică*, Humanitas, Bucureşti, 2007.

8. Angus Maddison, *The World Economy*, vol. 2, *Historical Statistics*, OECD, 2006, p. 641.

9. „Verlagsbuchhandel“, în *Brockhaus' Konversations-Lexikon*, vol. 16, Leipzig, 1903, p. 270.

10. Jacques Marseille, „Les colonies, une bonne affaire", *L'Histoire*, iulie 1984, pp. 122–126.

11. Statistici detaliate şi comentarii privitoare la curentele migratorii ale secolului al XIX-lea, în lucrarea lui René Gonnard, *L'Emigration européenne au XIXe siècle. Angleterre-Allemagne-Italie-Autriche-Hongrie-Russie*, Paris, 1906.

12. Despre antropologie şi eugenie: Paul Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism, 1870–1947*, Cambridge, 1989; ediţie franceză parţială: *L'Hygiène de la race. Hygiène raciale et eugénisme médical en Allemagne, 1870–1933*, Paris, 1998, însoţită de o întinsă *Prefaţă* a lui Benoît Massin, de fapt un studiu de sine stătător (pp. 5–68). Tot Benoît Massin e autorul studiului „Anthropologie raciale et national-socialisme: heurs et malheurs du paradigme de la «race»", în *La science sous le Troisième Reich*, sous la direction de Josiane Olff-Nathan, Paris, 1993, pp. 197–262.

13. Hans F.K. Günther, *Kleine Rassenkunde des deutschen Volkes*, München, 1935 (prima ediţie: 1929), pp. 91–92.

14. *The Bell Curve Debate. History, Documents, Opinions*, edited by Russell Jacoby and Naomi Glauberman, New York, 1995, p. 491.

15. Richard J. Evans, *Le Troisième Reich*, *op. cit.*, vol. I (*L'avènement*), p. 63.

16. Heinrich A. Winkler, *Histoire de l'Allemagne, XIXe-XXe siècle*, *op. cit.*, în principal pp. 203, 205, 241–242 şi 993.

17. B. Brănişteanu, *Jurnal*, vol. I, Bucureşti, 2003, p. 200.

18. Informaţiile care urmează sunt preluate din articolul lui Jeremy Noakes, „The Development of Nazi Policy towards the German-Jewish «Mischlinge», 1935–1945", *Leo Baeck Institute Yearbook*, vol. 34, 1989, pp. 291–354.

19. Heinrich A. Winkler, *op. cit.*, p. 283.

20. Jean-Jacques Becker, *La Grande Guerre*, „Que sais-je?", Paris, 2004, pp. 20–21 şi 23.

21. Rémy Porte, „Responsabilité de la guerre“, *Dictionnaire de la Grande Guerre, 1914–1918*, sous la direction de François Cochet et Rémy Porte, Paris, 2008, p. 890.

22. François Cochet, „Causes de la guerre“, *ibidem*, p. 213.

23. Christian Baechler, *Guillaume II d'Allemagne*, Paris, 2003, pp. 381 şi 383.

24. Henry Kissinger, *Diplomaţia*, Bucureşti, 1998, cap. 8, p. 180.

25. Puncte de vedere ale lui A.J.P. Taylor, reluate de Norman Davies, în *Europe. A History*, Londra, 1997, pp. 895–896.

26. O interpretare echilibrată asupra „scopurilor de război“, la Jean-Jacques Becker şi Gerd Krumeich, *La Grande Guerre. Une histoire franco-allemande*, Paris, 2008, pp. 239–242.

27. Jean-Jacques Becker, *La Grande Guerre*, *op. cit.*, p. 22.

28. *Ibidem*, p. 17.

29. Christian Baechler, *op. cit.*, p. 386.

30. Jean-Jacques Becker, *op. cit.*, p. 23.

31. Jean-Jacques Becker şi Gerd Krumeich, *op. cit.*, p. 170.

32. *Ibidem*, p. 171.

33. O analiză a acestei disputate interpretări, la Gerd Krumeich, „La légende du coup de poignard dans le dos“, *Mémoires allemandes*, sub direcţia lui Etienne François şi Hagen Schulze (selecţie şi traducere din ediţia germană, 2001), Paris, 2007, pp. 508–525.

34. Din discursul lui Nicolas Sarkozy rostit la 11 noiembrie 2009 (reprodus în *Le Monde*, 13 noiembrie 2009): „Cette paix n’avons pas su la faire en 1918, non seulement parce que les vainqueurs manquèrent de générosité, mais aussi parce qu’ils refusèrent de voir le destin tragique qui les liaient aux vaincus et que l’indicible horreur de la guerre venait de révéler“ („Pacea aceasta n-am ştiut să o facem în 1918, nu numai fiindcă învingătorii au dovedit lipsă de generozitate, dar şi fiindcă au refuzat să vadă destinul tragic care îi lega de cei învinşi şi pe care nespusa grozăvie a războiului tocmai îl pusese în evidenţă“).

35. Punct de vedere susţinut de André Tardieu, colaborator apropiat al lui Clemenceau, şi reluat în cartea sa *La Paix*, Paris, 1921, p. 185.

36. Mai multe dintre informaţiile privitoare la Republica de la Weimar sunt preluate din cartea lui Christian Baechler, *L'Allemagne de Weimar. 1919–1933*, Paris, 2007.

37. A.J.P. Taylor, *Originile celui de-al doilea război mondial*, Iaşi, 1999, p. 48 (ediţia originară: *The Origins of the Second World War*, 1961).

38. O excelentă analiză a demersului lui Stresemann, la Henry Kissinger, *Diplomaţia*, cap. XI: „Stresemann şi revirimentul învinşilor".

39. Richard J. Evans, *op. cit.*, vol. I, p. 528. O serie de informaţii sunt extrase în continuare din această lucrare.

40. Procente calculate pe baza statisticilor realizate de Angus Maddison, *op. cit.*, pp. 428–429.

41. O abordare originală, în sensul analogiei cu Statele Unite, la Philip Eidelberg, „German National Socialist Foreign Policy Aspirations (1919–1941)", în *History B.A. Honours Guide, International Relations, 1890–1945*, ed. P.G. Eidelberg and B.J. Liebenberg, Dept. of History, University of South Africa, 1977, pp. 143–161.

42. Interesul cu totul special al lui Hitler pentru romanele lui Karl May este subliniat şi de biograful său Ian Kershaw care arată că pasiunea din copilărie s-a prelungit şi în perioada când, cancelar al Reichului, „continua să citească povestirile lui May, recomandându-le şi generalilor săi, cărora le reproşa lipsa de imaginaţie" (Ian Kershaw, *Hitler*, vol. I (1889–1936), Londra, 2001, prima ediţie, 1998), p. 15.

43. Argumente avansate în *Mein Kampf*; vezi Adolf Hitler, *Mein Kampf. Lupta mea*, ed. Beladi, f. loc., f.d., vol. II, cap. XIV, „Orientarea către Est sau politica Estului", pp. 229–251.

44. Cu privire la originile expansionismului nazist, în dubla versiune *Weltpolitik* (politica mondială) şi *Lebensraum* (spaţiul

vital), lucrarea lui Woodruff D. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*, Oxford, 1986.

45. Detalii la Richard J. Evans, *op. cit.*, vol. III, partea a doua, cap. 7, paragraful II.

46. Punct de vedere susţinut de Ernst Nolte, într-o carte controversată: *Războiul civil european. 1917–1945. Naţional-socialism şi bolşevism*, Bucureşti, 2005 (ediţia originară: *Der Europäische Bürgerkrieg. 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Frankfurt am Main, 1987).

47. O periodizare a „soluţiei finale", la Florent Brayard, *La „solution finale de la question juive". La technique, le temps et les catégories de la décision*, Paris, 2004.

48. O expunere detaliată şi echilibrată a procesului: Joe J. Heydecker şi Johannes Leeb, *Procesul de la Nürnberg*, Bucureşti, f.d., (ediţia originară: *Der Nürnberger Proceß*, 1958 şi 1979).

49. Asupra echivocurilor politico-juridice ale procesului de la Nürnberg, un interesant comentariu în articolul lui Michael Biddiss, „Nuremberg trials", *The Oxford Guide to World War II*, Oxford, 1995, pp. 643–646.

50. Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945*, München, 2002.

Cuprins

Este *Tragedia Germaniei* o lucrare de istorie revizionistă ? O reorientare către „germanofilie“ a unui autor care este notoriu pentru inaderența la orice curent interpretativ major și comod ? Categoric nici una, nici alta. Cartea acceptă întru totul lanțul de eșecuri politice, diplomatice și militare de care însăși Germania este responsabilă, oprindu-se în cele din urmă asupra ororilor nazismului. Nu acceptă însă canonul interpretativ dominant al istoriografiei postbelice potrivit căruia Germania ar fi avut în mod exclusiv vocația unui stat generator de război, totalitarism și antisemitism. În această privință este poate una dintre primele inițiative intelectuale europene care amintește că în istoria modernă a Germaniei au existat aceleași neajunsuri care s-au văzut și la alte națiuni europene de seamă : expansionism, militarism, rasism, democrație neconsolidată. Nu în deficiențele structurale ar trebui căutată o explicație cauzală, ci pur și simplu în înlănțuirea unor evenimente imparabile și necontrolabile care, de la Bismarck la Hitler, duce către un deznodământ nefericit, deci către o tragedie.

ISBN 978-973-50-2775-9

9 789735 027759